

Андрій Кадикало

КЛИМЕНТІЙ ГАНКЕВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ У СЛОВ'ЯН. БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Розділеність українських земель між Австро-Угорською і Російською імперіями визначала особливості й відмінності соціального і громадського стану українства на відповідних територіях у другій половині XIX століття. У найбільших європейських країнах після «Весни народів» були започатковані деякі реформи, що торкнулися національного життя¹. Галичина наприкінці XIX століття досить бурхливо розвивалася, а причиною цього постали згадані реформи в соціально-культурній і політичній сферах тогочасної Австро-Угорщини. Український історик, професор Йоркського університету Орест Субтельний зазначав: «Зростанню організаторської діяльності, яке спостерігалось в Східній Галичині наприкінці XIX століття – на початку XX ст., сприяв і ряд інших чинників. Західні українці зазнавали прямого впливу таких суспільно високо дисциплінованих народів, як німці та чехи» [Субтельний 1993: 401]. Після конституційної реформи в Австрії 1861 року українці східної частини Галичини теж отримали нагоду реалізувати свої нахили до високого рівня організації та суспільної дисциплінованості. Реалізація цих можливостей, як і зміцнення спільності українців, зокрема потребувала «мобілізації та розвитку культурних ресурсів» [ibsd.].

Важливе місце в цих процесах займає творча діяльність Климентія Ганкевича, який одним із перших започаткував розвідки щодо української філософії і філософської термінології українською мовою. Потрібно визнати, що творчість цієї непересічної постаті, передусім спрямована на вивчення та популяризацію слов'янської філософії загалом і української зокрема, дуже рідко є предметом українських історико-філософських студій. З нелегкої руки Дмитра Чижевського прийнято вважати, що творчість Климентія Ганкевича не має аж надто суттєвого значення для розвитку української філософії [Чижевський 1931: 162]. Тому, мабуть, не слід дивуватися тому фактові, що в біографічно-бібліографічному словнику «Філософська думка в Україні» [ФДВУ 2002] К. Ганкевич не згадується взагалі. Попри те, що у своїй книзі «Нариси історії філософії на Україні» Чижевський у 13-й примітці до невеличкого фрагменту про К. Ганкевича пише: «Професор І. Мірчук зібрав ширші відомості про Ганкевича і склав бібліографію кілька-десяти його праць. Я можу тільки висло-

© А. Кадикало, 2025

¹ У Російській імперії після «Весни народів» жодних аналогічних реформ проведено не було, оскільки ці історичні події не мали місця на її території.

вити побажання, щоби ці матеріали якнайскорше побачили світ» [Чижевський 1926: 134]. На жаль, Іван Мірчук згаданих матеріалів не опублікував і їхня доля невідома.

Чижевський вважав, що написані Ганкевичем «Нариси слов'янської філософії» не надто ґрунтовні, «не дуже глибоко сягають і фактичний матеріал почасти є хибний» [Чижевський 1931: 162], а писати про «українське філософське життя зарано» [ibid.: 15]. Натомість Сергій Вакуленко й Леонід Ушкалов² зазначили, що розвідки К. Ганкевича засвідчують, що це все ж таки можливо. Не полемізуючи напряду із твердженням Чижевського, харківські дослідники вважають, що Ганкевич не мав наміру «охопити усю багатовікову інтелектуальну історію слов'янського світу, він зосередив увагу лише на післякантіанській філософії, позаяк саме “Критика чистого розуму” правила йому за той поворотний пункт, від якого беруть початок модерні мисленнєві течії в різних слов'янських народів» [Вакуленко, Ушкалов 1998: 147]. Можна припустити, що саме С. Вакуленко й Л. Ушкалов мають рацію, оскільки це відповідає тому, як бачив «Нариси слов'янської філософії» (далі – «Нариси») сам К. Ганкевич, зазначаючи, що передусім вони є пропедевтичним та історичним вступом до дослідження слов'янської філософії [Кадикало 2025: 96]³.

Основними джерелами для дослідження життя та творчості Ганкевича є його автобіографія, яка зберігається у фонді відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, стаття в коломийському щомісячнику «Наука» [Наумович 1873: 392] і некролог у газеті «Діло» [Костик 1925: 4]. Завдяки коломийській газеті зберігся єдиний відомий на сьогодні портрет українського філософа (*див.* нижче, с. 42). Поза тим, наявні ще окремі статті в польських і українських енциклопедичних виданнях. Авторство в польських «Великій загальній ілюстрованій енциклопедії» [Chmielowski 1902: 372] та «Науково-літературно-мистецькому (енциклопедичному) річникові на 1905 рік» [Chmielowski 1905: 84-85] належить Пйотрові Хмельовському⁴, а українські опубліковані І. Мірчуком і Д. Чижевським в «Українській Загальній Енциклопедії» [Раковський et al. 1930: 725] і діаспорному виданні «Енциклопедія Українознавства» [Мірчук 1949-1952: 724]; уже за часів незалежності – Петром Гуцалом у «Тернопільському енциклопедичному словнику» [Гуцал 2004: 336] і Петром Баб'яком в «Енциклопедії Сучасної України» [Баб'як 2006]. Баб'як написав енциклопедичну статтю про Ганкевича на підставі власної публікації в збірнику наукових праць «Українська журналістика в іменах». Найповніша енциклопедична стаття про Ганкевича написана Іваном Паславським для Енциклопедії НТШ [Паславський et al. 2016: 476-479] і проілюстрована світлинами деяких книжкових видань Ганкевича⁵.

² С. Вакуленко та Л. Ушкалов переклали V розділ «Філософія в українців» з видання «Grundzüge der slawischen Philosophie» 1873 року.

³ Посилання на Автобіографію Ганкевича подано за статтею «Климентій Ганкевич “у межах” чи “поза межами” канонів національної філософії?» [Кадикало 2025], додатком до якої є зазначена «Автобіографія».

⁴ Пйотр Хмельовський (1848–1904) – польський філософ, письменник, історик літератури, критик, перекладач, професор Львівського університету, а з 1902 року дійсний член Польської академії знань.

⁵ Докладне вивчення біографії та доробку Ганкевича було би неможливим поза хоча б одним із згаданих джерел, а їх віднаходження та систематизація були би значно складнішими без допомоги та поради Doctor Honoris Causa УКУ Володимира Пилиповича. Зокрема, публікація бібліографії Ганкевича в цьогорічному числі *Sententiae* [Пилипович 2025] значно посприяла уточненню джерел для мого дослідження.

Климентій Ганкевич

Климентій Ганкевич народився 2 вересня 1842 року в селі Настасів Тернопільського повіту, у сім'ї греко-католицького священика. Батько українського мислителя, о. Микола, згодом став деканом (відповідає нинішньому окружному вікарію), а ще пізніше – опікуном (наглядачем) народних шкіл. Ганкевич спершу навчався в початковій гімназії в Бучачі, а згодом у вищій у Тернополі. Після завершення навчання в гімназії його прийняли до греко-католицької семінарії у Львові, де він вивчав не тільки богослов'я, але й філософію, філологію та історію. На третьому році навчання склав іспит (ригорозум) з богослов'я, а на четвертому – з філософії.

Завершивши вивчення богословських наук, він протягом семестру навчався на філософському факультеті Віденського університету. Після того у квітні 1866 р. отримав посаду гімназійного вчителя в Перемишлі. У 1867 року його переводять до Бережанської гімназії, а з 1870 до гімназії міста Станіслава⁶ [Наумович 1873: 392]. У грудні 1868 року Ганкевичу надано звання доктора філософії і вільних мистецтв Львівського університету [Кадикало 2025: 95; Chmielowski 1902: 372], а в 1870 році – звання почесного доктора (Ehrendoctor) університету в Ляйпцигу [Дѣдицькій, Площанській 1870: 4].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX століття з-під пера К. Ганкевича виходять найзначущіші його твори, які сприяли йому у викладанні філософії, багато в чому визначили його кар'єру, а також допомагають сьогодні краще зрозуміти його філософську позицію, орієнтацію на певних знакових для нього філософів. Тут не йдеться про перебільшення, адже сам Ганкевич в автобіографії особливо відзначав ці твори [Кадикало 2025: 96], серед яких історико-філософські «Нариси слов'янської філософії» (*Grundzüge der slawischen Philosophie*) і брошура «Життя, твори та філософська система Броніслава Трентовського» (*Życie, pisma i system filozoficzny Bronisława Trentowskiego*)⁷. Проте ще раніше, у 1868 році, у декількох числах журналу «Правда»⁸ вийшли його філософські публікації під назвою «Кілька мыслей изъ философии». У цьому короткому циклі публікацій Ганкевич виклав свою візію вступу до філософії. Покликаючись на Платона, Шелінга, Плінія, він роз'яснює призначення філософії та її роль у структурі наукового знання [Ганкевич 1868: 178-179]. Уже тут можна помітити ідею, яку Ганкевич детальніше розкриє в «Нарисах» (1869): сутність кожного народу пізнається через його письмо й літературу [ibid.: 178].

Діяльність Ганкевича в царині філософії представлена не лише історико-філософськими розвідками, але й спробами створення філософської термінології українською мовою, що було проблемною справою, зважаючи на історичні та політичні умови, в яких перебували українські інтелектуали другої половини XIX століття. Український мислитель, використовуючи німецькомовну філософську термінологію, намагався знайти відповідні поняття та близькі за значенням слова в українській

⁶ Сучасна назва Івано-Франківськ.

⁷ Український переклад брошури вперше було опубліковано у 2022 році [Ганкевич 2022: 45-50].

⁸ Журнал «Правда» заснований у Львові 1867 року представниками громадсько-культурної та суспільно-політичної течії українського національного руху, яких називають народовцями. Виходив друком до червня 1898 року з перервами. Публікував матеріали на актуальні теми політичного, культурно-освітнього та соціально-економічного життя Галичини й Наддніпрянської України, огляди міжнародної політики, публіцистичні й літературні твори, поточну хроніку, некрологи тощо. На сторінках журналу можна було ознайомитися з розвідками на історичні, географічні, етнографічні, економічно-статистичні та ін. теми. Серед редакторів журналу були Іван Микита, Анатоль Вахнянин, Олександр Огоновський, Лонгин Лукашевич, Олександр Барвінський, Євген Желехівський.

мові. Свідченням цього вважаємо як задуми, з приводу яких писав Ганкевич в автобіографії [Кадикало 2025: 97], так і наявні розвідки австрійської дослідниці з Віденського університету Марини Гьофінггоф [Hofinghoff 2010].

Працю зі слов'янської філософії Ганкевич спеціально написав німецькою, адже мав на меті засвідчити німецькомовному науковому світові, що в народному світогляді й духовності слов'ян містяться великі засоби для філософського мислення. На відміну від німецької філософії, яка використовує «метафізичну, проте нудну мову, слов'янські автори послуговуються поетично забарвленою мовою» [Кадикало 2025: 97]. Загалом були опубліковані два видання цього твору. Перше вийшло друком 1869 року [Hankiewicz 1869a] і складається з двох частин (першу видано в Кракові, другу – у Львові [Hankiewicz 1869b]). У 1873 році його було перевидано з доповненнями в Жешуві [Hankiewicz 1873].

Щоправда, німецькі філософи оминули увагою цю працю Ганкевича, чого не можна сказати про представників слов'яномовного наукового світу. Уже перше видання отримало позитивну реакцію, а перший відгук був усний від чеського професора філософії Йозефа Дастіха⁹. У 1869 році він зазначив, що дослідження Ганкевичем філософії у слов'ян було актуальним, але мало би бути написане та видане слов'янськими мовами [ЛННБУ: арк. 12зв-13]. Перша рецензія була опублікована польською мовою у вересні 1869 року в «Dodatek do „Szkoly” poświęcony sprawom szkół średnich» [Małecky 1869: 218-220], а її автором був професор Антоній Малецький¹⁰. Загалом А. Малецький у рецензії схвально відгукнувся про «Нариси» Ганкевича, зокрема особливо наголосив на обсязі роботи, виконаної автором і неможливості як без знання слов'янських мов, так і без фахових знань із філософії. Польський професор підкреслив, що Ганкевичу вдалося уникнути обмежень школи німецької філософії, базової для філософської освіти останнього. Найбільш знаковим для Малецького був той факт, що Ганкевич добре обізнаний із ситуацією в польській філософії, докладно знає ідеї провідних польських філософів. Наприкінці рецензії її автор висловив сподівання на продовження студій, розпочатих Ганкевичем. Друга письмова рецензія була опублікована у «Правді» в листопаді 1869 року [Вахнянин et al. 1869c: 344], а раніше там же таки публікувався анонс видання першої [Вахнянин et al. 1869a: 199] і другої частин [Вахнянин et al. 1869b: 328] «Нарисів» і переклад окремих уривків [Вахнянин et al. 1869a: 200]. Рецензія була позитивною, проте очевидно не фаховою, а оглядовою. Головний наголос у ній було зроблено на значущості започаткування такого типу розвідок на тему слов'янської філософії.

У межицас двох видань «Нарисів», у 1871 році, Ганкевич пише й видає брошуру про польського філософа Броніслава Трентовського¹¹ і завдяки цьому можемо дещо

⁹ Йозеф Дастіх (1835–1870) – чеський філософ, професор, послідовник гербартизму, який активно популяризував сучасну європейську філософію, але передусім ідеї німецьких філософів, у Чехії.

¹⁰ Антоній Малецький (1821–1913) – польський історик літератури, історик-медієвіст, мовознавець, класичний філолог, геральдист, драматург, ректор Львівського університету (1872–1873), професор Ягеллонського, Львівського та Інсбрукського університетів.

¹¹ Броніслав Трентовський (1808–1869) – польський філософ, що перебував під впливом гегельянства, прагнув створення універсальної філософії, яка би відійшла від протиставлення матеріалізму і ідеалізму. На його думку, таке протиставлення виникло через те, що філософія романських народів тяжіє до матеріалізму та емпірії, а германських – до ідеалізму та метафізики. Трентовський же бачив майбутній розвиток філософії як поєднання протилежних позицій у «слов'янській синтезі».

прояснити не тільки його історико-філософські розвідки, але і його власну філософську позицію¹². Ганкевичу була близькою ідея Гегеля про універсальність принципів діалектичного розвитку й закономірностей розгортання процесів реальності [Karivets, Kadykalo 2022: 90]. У цьому й полягає головна ідея Ганкевича щодо розвитку філософії: криза у філософії – це переддень нового продуктивного етапу, світанок слов'янської філософії. Водночас слід підкреслити, що Ганкевич у жодній із публікацій ніколи не визнавав себе гегельянцем. Орієнтирами своєї філософської позиції він визначив постаті Рудольфа Германа Лотце¹³, Імануеля Германа Фіхте¹⁴ та Генрика Струве¹⁵ [Кадикало 2925: 96-97].

Друге видання «Нарисів» 1873 року отримало більше реакції з боку слов'яномовних філософських кіл. Імовірно, цьому посприяло розширення опису національної філософії в різних слов'янських народів. Якщо видання 1869 року містило тільки два розділи про національні філософії – III «Про польську філософію» і IV «Філософія в українців», то в другому виданні Ганкевич змінив порядок і збільшив кількість розділів. Розділ «Філософія у поляків» у виданні 1873 року вже IV [Hankiewicz 1873: 25-44], а «Філософія в українців» – V [ibid.: 45-68]. Друге видання доповнене розділами VI «Філософія у чехів» [ibid.: 69-86], VII «Філософія у сербів і хорватів» [ibid.: 87-90], VIII «Філософія у росіян» [ibid.: 91-93] і IX «Загальні міркування» [ibid.: 94-106]. Нумерацію перших двох розділів автор не змінював, проте додав новий розділ III «Значення і важливість національної філософії» [ibid.: 20-24]. Реакція на друге видання «Нарисів» не забарилася, зокрема були опубліковані дві рецензії та з'явилися непоодинокі згадки твору К. Ганкевича у фаховій літературі. Обидві рецензії були опубліковані польською мовою. Перша з них, авторства Пьотра Хмельовського, з'явилася на сторінках наукового видання «Niwa»¹⁶ в 1873 році [Chmielowski 1873: 283-284]. Хмельовський розгледів основну ідею «Нарисів» саме в тому контексті, якого бажав Ганкевич: ідеться про погляд на слов'янську філософію як на

¹² Проте й у цій брошурі Ганкевич не полишає поза увагою тему слов'янської філософії [Hankiewicz 1871: 5].

¹³ Рудольф Герман Лотце (1817–1881) – німецький філософ, лікар і натураліст, який критично ставився як до матеріалістичного механіцизму, що панував у тогочасній науці, так і до ідеалізму, який видавався йому надто спекулятивним. Лотце вважав, що поняття «механізму» необхідне в науці для пояснення каузальних взаємозв'язків, телеологізму та цінностей. Він заперечував, що механіцизм тотожний матеріалізму, і в праці «Mikrokosmos» (1856) писав, що взаємовплив душі і тіла справді є таємницею, проте не більшою за таємницю впливу одного тіла на інше.

¹⁴ Імануель Герман Фіхте (1796–1879) – німецький філософ, син видатного філософа Йогана Готліба Фіхте, тому інколи його називають молодшим Фіхте. Був критично налаштований щодо філософії Гегеля, особливо через нехтування людиною в системі останнього. Намагався узгодити Гегелів монізм із індивідуалізмом Гербарта за допомогою теїзму Ляйбніца. В останній своїй опублікованій праці «Der neuere Spiritualismus» (1878) перейшов на позиції спиритуалізму, дуже близькі до окультизму та теософії.

¹⁵ Генрик Струве (1840–1912) – польський філософ, професор Варшавського університету, відомий як дослідник історії польської філософії, писав про польську філософію для іноземців і про західноєвропейську – для поляків. Філософська позиція Струве була ближчою до гегельянства, хоча він намагався еклектично поєднати її з провідними тенденціями у філософії другої половини XIX століття. Проте ці спроби надто суперечили позитивізму, який переважав серед більшості польських філософів цього періоду. Автор багатьох праць з логіки, епістемології, естетики, які писав польською, німецькою та російською мовами.

¹⁶ «Niwa» – польський часопис, в якому публікували тексти на тему науки, літератури та мистецтва. Видавався у Варшаві з 1872 року до 1905 року.

новий етап розвитку «філософського мислення» [ibid.: 283]. У рецензії польського філософа, як, до речі, і в попередніх рецензіях, віддається належне добрій обізнаності Ганкевича щодо доробку слов'янських філософів. Цікавим і сміливим Хмельовський вважає твердження автора «Нарисів» про те, що німецька філософія вичерпала себе та постає як «нежива», маючи на увазі, імовірно, її високий рівень абстрактності. Позитивне значення розвідок Ганкевича полягає, за П. Хмельовським, у наголошенні на необхідності зв'язку теоретичної філософії із духом народу, без цього її поступ неможливий [ibid.: 283]. Водночас Хмельовський критично оцінив особисту філософську позицію Ганкевича, звернувши увагу, що той ніби й критикує Гегеля та німецьку філософію, але не здатен від неї повністю відмовитись. Це дозволяє Хмельовському припустити, що Ганкевич, намагаючись примирити ідеалізм із тенденціями реалізму, зупинився, «зробивши напівкрок» [ibid.: 284].

Найпомітнішою реакцією на друге видання «Нарисів» Ганкевича стала друга рецензія, яку вже відомий на той час Г. Струве опублікував у декількох числах варшавського часопису «Wiek» під назвою «Про слов'янську філософію» [Struve 1874a]. Г. Струве написав достатньо ґрунтовну рецензію на «Нариси слов'янської філософії», і, зважаючи на репутацію та достатню відомість польського професора, його увага до праці Ганкевича означала визнання внеску останнього в історико-філософські студії. У першій частині [ibid.: 3] рецензії Струве пояснив контекст, який виправдовує необхідність дослідження слов'янської філософії на тлі тогочасної кризи розвитку філософії загалом. Польський філософ ґрунтовно пояснює непересічну значущість праць Ганкевича в місії ознайомлення неслов'янського наукового світу з доробком слов'янських мислителів [ibid.: 3].

Дещо критично поставився польський рецензент до того, наскільки глибоко та ясно автор «Нарисів» виклав ті тенденції, які мають місце у слов'янській філософії. Струве наголосив на відзначеній Ганкевичем провідній особливості слов'янського філософування, яка випливає із характеру слов'ян: ідеться про «спрямованість до синтезу – об'єднання суб'єктивізму, суб'єктивності та об'єктивності», а також про те, що «первінь емоцій, фантазії переважає над первнем відстороненої думки» [ibid.: 3]. Ідеї, висловлені Струве у вступі, Ганкевич згодом запозичує для продовження свого циклу розвідок із історії слов'янської філософії, опублікованих у чернівецькій газеті «Родимый листок». Ганкевич високо цінував думку Струве, зазначаючи, що рецензія польського філософа є найголовнішою та найбільш фаховою з усіх, а її автор – найвидатніший із професорів слов'ян [Ганкевич 1880: 279]. Натомість Струве не оминув згадкою «Нариси» у своїй монографії «Філософія в Польщі» [Struve 1900: 61-62] як джерело для вивчення слов'янської філософії, а це свідчення вагомості праці Ганкевича з цієї тематики. Окрім рецензії на «Нариси», польський історик філософії ще раз у 1874 році звертався до цього твору Ганкевича, згадуючи його в примітках до статті «Філософська література Польщі» (*Die philosophische Literatur der Polen*), опублікованої в журналі «Philosophische Monatshefte»¹⁷ [Struve 1874b: 225].

¹⁷ «Philosophische Monatshefte» – німецький філософський журнал, який виходив у Берліні. У журналі публікували не тільки статті філософів або дослідників історії філософії, але й інформацію про самих філософів, звіти філософських товариств та інших установ, діяльність яких була дотична до філософії, есе, повідомлення про нагороди, урочистості, звернення, резолюції тощо.

Окрім цих двох рецензій, у спеціальній історико-філософській літературі неодноразово згадувалося про доробок Ганкевича в дослідженнях слов'янської філософії. Зокрема, у російському перекладі книги Фридриха Ібівгеа і Макса Гейнца «Історія нової філософії»¹⁸, зробленому Яковом Колубовським¹⁹, «Нариси» згадуються як джерело інформації про особливості російської і польської філософії [Колубовський 1890: 492, 528, 530]. Маємо також спогади Михайла Драгоманова про те, що він готував рецензію на «Нариси» Ганкевича [Драгоманов 1889: 79] для «Правди», але вона не була опублікована з тієї причини, що «Рецензія на книгу Ганкевича знайдена була [редакцією «Правди» — А. К.] нетактичною і против автора, котрому не слід було говорити, що він пише не знаючи діла, та й проти церкви ж, бо нетактично було показувати симпатію до позитивізму» [Драгоманов 1889: 88].

Зважаючи на загалом позитивні рецензії на його «Нариси» та сподівання, висловлені рецензентами, очевидною була необхідність подальших розвідок. І ми маємо достатньо підстав вважати, що Ганкевич планував третє, доповнене та розширене видання. Зокрема, про це йдеться в польському часописі «Kłosy»²⁰ [Lewental 1881: 192], де стисло описано розділ про польську філософію в другому виданні «Нарисів» та оновлений матеріал із розвідок щодо слов'янської філософії, які Ганкевич публікував у двотижневику «Родимый листок». У 1886 році про плани Ганкевича на третє видання повідомляла вже чеська газета «Politik» [Nedoma 1886: 5]. У 1887 році чеський філософ Йозеф Дурдік²¹ з посиланням на цю замітку писав про третє видання «Нарисів» у своїх «Dějiny filosofie nejnovější» [Durdik 1887: 2]. У 1889 році «Нариси» Ганкевича згадуються як джерело у вступі до чеського перекладу книги німецького філософа Рихарда Фалькенберга²² «Історія сучасної філософії від Миколи Кузанського до сьогодення» (чеська назва *Dějiny novověké filosofie. Od Mikulaše Cusana až po naše časy*) [Falckenberg 1889: 24]. Також у додатку про польську філософію серед джерел вказано брошуру Ганкевича про Трентовського [ibid.: 741]. Оскільки тексту про Ганкевича немає ні в оригінальному німецькомовному виданні, ні в перекладах іншими мовами, імовірно, автором згадок про українського інтелектуала був Франтішек Хав'єр Прохазка²³, перекладач чеською. «Нариси» Ганкевича були добре відомі чеським фахівцям з філософії [Čech 1898: 403]. Справа в тому, що Ганкевич у своїх розвідках згадував про Франтішека Палацького²⁴ [Hankiewicz 1873: 79] як ініціатора

¹⁸ Параграфів 50–52 (Философія у чеховъ, Философія у поляковъ і Философія у русскихъ) про слов'янську філософію не було в оригінальному німецькомовному тексті «Grundriss der Geschichte der Philosophie», тож на них послався перекладач, а не німецькі філософи.

¹⁹ Яків Колубовський (1863–1929) – етнічний українець, уродженець м. Глухів, знавець, дослідник і бібліограф історії російської філософії.

²⁰ «Kłosy» – польський часопис, який виходив у Варшаві з 1865 р. по 1890 р. і був присвячений соціально-культурній і соціально-популярній тематиці.

²¹ Йозеф Дурдік (1837–1902) – чеський філософ, професор Карлового університету, член Чеської академії наук, автор праць «Історичний нарис сучасної філософії. Від Декарта до Канта» (1878), «Загальна естетика» (1875), «Філософські бесіди» (1876), «Історичний нарис грецької філософії» (1892).

²² Рихард Фалькенберг (1851–1920) – німецький філософ, професор, автор відомого й авторитетного викладу історії філософії «Geschichte der neueren Philosophie von Nikolaus von Kues bis zur Gegenwart» (1880), який багаторазово перевидавався німецькою мовою і був перекладений чеською, англійською та російською.

²³ Франтішек Хав'єр Прохазка (1854–1911) – чеський філософ, учень Й. Дурдіка і прихильник гербартизму.

²⁴ Франтішек Палацький (1798–1876) – чеський історик, філософ, громадсько-політичний діяч, активно відстоював і впроваджував вживання чеської мови в науковій сфері.

перших письмових розвідок про філософію в Чехії. Свої тексти, написані ще 1828 року й названі «Філософський дослід про красу», Палацький сам надіслав Ганкевичу на прохання останнього [Čech 1898: 403; Palacký 1903: 220-221]. Це підтверджує також Леандер Чех²⁵. Зазначаючи, що Ганкевич у своїх «Нарисах» використав ідеї Палацького в царині естетики, він вказує сторінки 79-82. Звернення Ганкевича Палацький датує 1870 роком [Palacký 1903: 221], отже, це відбулося вже після першого видання «Нарисів». Саме завдяки Палацькому Ганкевич зміг написати окремий розділ «Про філософію у чехів» [Hankiewicz 1873: 69-86] у другому виданні «Нарисів», який за обсягом поступався лише розділам про польську та українську філософію.

Окрім дослідження слов'янської філософії, Ганкевич мав намір продовжити справу викладання й передусім прагнув отримати посаду у Львівському університеті. Зокрема, він згадував, що 4 липня 1871 року з'явилося розпорядження про дозвіл викладання обома мовами краю (українською та польською) філософії у Львівському університеті, і для цього мала би бути створена ще одна кафедра, покликана забезпечити викладання українською. Цю ідею підтримав тодішній очільник кафедри філософії професор Карл Зигмунд Барах-Рапапорт²⁶, але він покинув Львів того ж року, переїхавши до Інсбрука. Як спершу здавалося й самому Ганкевичу, розвиток цієї справи мав цілком оптимістичні перспективи, адже академічний сенат університету теж підтримав створення нової кафедри із українською мовою викладання філософії. Коли відповідне звернення пройшло більшість державних інстанцій Австро-Угорщини, зокрема й міністерств, його було направлено в жовтні 1871 року до нового очільника кафедри філософії, доктора Євсевія Черкавського²⁷. Той, протримавши цю заявку довгий час, виступив проти заснування нової кафедри. У 1873 році міністерство вирішило, що станом «на зараз» заснувати кафедру філософії із українською мовою викладання неможливо [Кадикало 2025: 95, 100]. Допоки розв'язувалося це питання з відкриттям кафедри у Львівському університеті, Ганкевича було запрошено у 1872 році на місце вчителя в гімназії у Чернівцях. Там він вів активну діяльність у «Руській бесіді», був членом політичної «Буковинської Руської Ради». У заснованому 1875 року Чернівському університеті Ганкевич отримав посаду викладача української мови й літератури [Зафіовський, Дольницький, Павлиш 1875: 13-15], а згодом – секретаря. І саме там він став працювати над об'єднанням у спільноту русинської академічної молоді й над керуванням її діяльністю, для чого вступив до товариства «Союз». Працюючи на кафедрі Чернівецького університету, викладав курси української літератури та філософії, на яких мав 36 слухачів [Огоновський 1875a: 821; 1875b: 888]. Але вже в 1876 році викладання від Ганкевича передали Омеляну Калужняцькому²⁸ [Огоновський, Барвінський 1876: 244]. У 1877 році акти-

²⁵ Леандер Чех (1854–1911) – чеський народний просвітник, вчитель середньої школи, історик літератури, критик і теоретик, а також дослідник та впорядник творчої спадщини Ф. Палацького.

²⁶ Карл Зигмунд Барах-Рапапорт (1834–1885) – австрійський мислитель, прихильник неокантіанства, який включив до навчального курсу на філософському факультеті Львівського університету вивчення історії філософії, практичної філософії та викладав «Критику чистого розуму» Імануеля Канта.

²⁷ Євсевій Черкавський (1822–1892) – польський (хоча за походженням етнічний українець) філософ і педагог, професор кафедри філософії Львівського університету, у різний час займав адміністративні посади в навчальних закладах і різноманітних освітніх комісіях Австро-Угорщини.

²⁸ Омелян Калужняцький (1845–1914) – український філолог, славіст, фольклорист, професор, москвофіл. Навчався у Львівському та Віденському університетах. З 1875 року викладає в Чернівецькому університеті, у 1886–1887 рр. – декан філософського факультету Чернівецького

вна наукова діяльність Ганкевича, передусім у сфері мовознавства, позначилася публікацією двох статей «In Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Accent» (*До вчення про малоруський акцент*) та «Ueber den Accent der Verba im Kleinrussischen» (*Про наголос у дієсловах малоруської мови*) у вже поважному на той час журналі «Archiv für slavische philologie»²⁹, який заснував відомий філолог Ватрослав Ягич³⁰.

Поза науковою та викладацькою діяльністю український філософ був активний і в громадсько-політичному житті. Він згадує в автобіографії [Кадикало 2025: 98], що виступав на багатьох зібраннях різних просвітницьких товариств та об'єднань у регіонах Австро-Угорщини з переважним українським населенням, у містах і містечках східної Галичини та Буковини: Коломиї, Дрогобичі, Бучачі, Станіславові. Згадував Ганкевич і про кандидування до парламенту від округу Коломия-Бучач у 1885 році [ibid.: 102].

Продовженням студій з історії філософії у слов'ян стала публікація в літературно-науковому двотижневику «Родимый листокъ» циклу статей «Новѣйшее философическое движение у Славянъ» (1880). Найімовірніше, Ганкевич уже не розраховував на помітну увагу німецькомовних дослідників до теми історії філософії у слов'ян, а тому публікує ці статті із розрахунком на слов'яномовного читача. Ще однією метою Ганкевича в цих публікаціях було реагування на рецензію Г. Струве щодо його «Нарисів», яку той опублікував ще в 1874 році. Ідеї, викладені Струве у вступі до рецензії, Ганкевич використовує в згаданому циклі. Попри своє шанобливе ставлення до польського колеги й авторитет останнього, Ганкевич не погоджується із заувагами щодо мети своєї монографії, зазначаючи, що йому йшлося не про основи³¹ слов'янської філософії, а про її начерк, що й зумовило характер дослідження: «Для мене першим та найближчим завданням було дати короткий опис філософських досліджень у слов'ян» [Ганкевич 1880b: 294]. Але Ганкевич повністю не відмовився від спроб здобути на увагу німецькомовного читача. Зокрема, 1881 року він публікує свою статтю «Народна філософія малорусів» (Die Volksphilosophie bei den Kleinrussen) [Hankiewicz 1881: 438-443] у журналі «Auf der Höhe»³².

У вересні 1884 року був делегатом від Чернівецького університету на відзначенні 50-ліття Київського університету святого Володимира. У 1886 році вийшов

університету, а в 1889–1890 – ректор того ж університету. Серед його творів найбільш помітне місце займають «Огляд слов'яноноруських пам'яток мови й письменства, що зберігаються в бібліотеках і архівах львівських» (1877), «Молдавські та мунтянські документи з архівів міста Львова» (1878), «Ігумена Нафанаїла книга про віру», її джерела і значення в південноруській полемічній літературі» (1886), «Пам'ятки старослов'янської мови, т. 1. Путнянське євангеліє» (1888), «З панегіричної літератури південних слов'ян» (1901).

²⁹ «Archiv für slavische philologie» – відомий науковий журнал, присвячений дослідженням у сфері слов'янської філології. Заснований у 1875 році й виходив до 1929 року у видавництві Weidmannsche Buchhandlung у Берліні за підтримки міністерства освіти Прусії.

³⁰ Ватрослав Ягич (1838–1923) – хорватський мовознавець, член багатьох європейських академій наук, дослідник слов'янських мов, зокрема давньоукраїнських літературних пам'яток («Галицьке Євангеліє 1144», «Іван Ужєвич – граматик XVII ст.»). Був науковим керівником Івана Франка у Віденському університеті.

³¹ Тут йдеться про значення німецького слова «Grundzüge», яке Ганкевич пояснює як «начерк». Натомість Струве вважав, що йдеться про «основи» і звідси – його нерозуміння головної ідеї «Нарисів слов'янської філософії» (детальніше див.: [Ганкевич 1880b]).

³² «Auf der Höhe» (укр. – «На вершині») – німецький космополітичний міжнародний журнал, заснований Захером фон Мазохом 1881 року в Ляйпцизі, виходив до 1885 року. У журналі переважали публікації на теми культури та історії.

на пенсію, а в 1887 році став редактором газети «Миръ». Визнанням заслуг Ганкевича та його внеску в дослідження не тільки української, але й інших слов'янських філософій, стало прийняття до Академії знань (*Akademia Umiejętności*)³³ у Кракові (1893). У 1890-х роках Ганкевич на філософські теми пише значно менше, ніж у попередні роки, але продовжує цікавитися тенденціями розвитку наук про людину. Свідченням цього може бути його виступ на конгресі психологів у Мюнхені (4–8 серпня 1896 року). Про масштабність конгресу свідчить кількість його учасників, яка, за словами Ганкевича, складала орієнтовно 500 представників з різних куточків світу, але передусім з Австрії, Німеччини, Росії, Франції, Англії та США. При цьому Ганкевич підкреслює, що присутні були не тільки психологи-теоретики, але й практики та загалом спеціалісти, які у своїй роботі використовують психологію, зокрема педагоги, священники, актори, лікарі, криміналісти тощо.

Ганкевич виступив на цьому конгресі 6 серпня 1896 року. Його зацікавленість психологією не здається дивною і не постала саме в цей період. Ганкевич значно раніше цікавився цією наукою, бо ще 1874 року видав «Короткій начерк психології, для ужитку в школах середніх». У 1888 році в різних числах віденської газети «*Wiener Allgemeine Zeitung*»³⁴ Ганкевич опублікував останні з відомих на сьогодні німецькомовних статей: перші дві на теми фольклору та демонології, а третю про вплив музики і мови на психіку людини. У першій із них «Полудень в народних уявленнях» (*Die Mittagsstunde im Volksglauben*) [Hankiewicz 1888a: 1-3] описано фольклорні демонологічні вірування різних народів про «особливість» та певну «надприродність» часу полудня [ibid.: 1], другу – «Символіка і містика дзеркала» (*Symbolik und Mystik des Spiegels*) [Hankiewicz 1888b: 1-2] – було присвячено аналізу народних уявлень про надприродні властивості дзеркал, а третю – порівняльному аналізу альтернативних поглядів Чарльза Дарвіна і «старої естетичної школи» щодо виникнення музики і співу з мови [Hankiewicz 1888c: 1-2].

Своєрідним визнанням доробку за попередні роки творчості Ганкевича можна вважати призначення йому 1902 року стипендії від президента Чернівецького краю як досліднику філософії і представнику українців на Буковині. Із початком XX століття Ганкевич практично перестає активно писати. Хоч у 1900–1909 рр. він усе ж видав три невеликі брошури (по 20–40 стор.), в яких виклав власні розвідки щодо досліджених ним у с. Вікно архівів родини Федоровичів, і щодо заснованої Владис-

³³ Академія знань (*Akademia Umiejętności*) – це польська наукова організація, заснована за прикладом наукових товариств, достатньо поширених в Європі. Академія була утворена 1872 року із старшого за неї Краківського наукового товариства, заснованого 1815 року. У 1919 році її назва змінена на Польську академію знань (*Polska Akademia Umiejętności*). Ліквідована комуністичним урядом у 1958 р., її майно передано утвореній по війні Польській академії наук. Відновила діяльність у 1989 р. Від початку в академії було три відділи – філологічний, історико-філософський та математико-природничий, але з 1930 було утворено ще й медичний. Свою брошуру «*Życie, pisma i system filozoficzny Bronisława Trentowskiego*» (1871) Ганкевич присвятив представнику Краківського наукового товариства польському філософу Карлоу Лібельту (1807–1875), як і представникам інших наукових товариств, що свідчить про повагу, з якою він ставився до наукових інституцій і водночас прагнув їхнього визнання, яке зрештою й отримав.

³⁴ «*Wiener Allgemeine Zeitung*» – щоденна віденська ліберальна газета, яка виходила з 1880 по 1934 р. і в якій публікувалися матеріали на громадсько-політичні та літературні теми, поезія тощо.

лавом Федоровичем килимарської школи. Також є певні свідчення, що Ганкевич ще деякий час учителював, переважно для дітей польських панів.

Різні джерела розходяться у відомостях про дату й місце смерті Ганкевича. Д. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» зазначає, що Ганкевич помер у Чернівцях 1924 року. У чотирьох енциклопедичних виданнях, де наявні статті про Ганкевича, дані про його смерть мають відмінності. Наприклад, в Українській Загальній Енциклопедії [Раковський et al. 1933: 725], де авторами статей на філософські теми були І. Мірчук і Д. Чижевський, роком смерті вказано 1924. І. Мірчук подає як рік смерті 1924 [Мірчук 1949-1952: 722], проте в Енциклопедії Українознавства. Словникова частина (1955), де ймовірно автором статті про Ганкевича міг бути Ярослав-Богдан Рудницький, вказаний вже 1925-й [Кубійович, Глобенко 1955: 354]. Із певною долею ймовірності можна було би припустити, що саме в Д. Чижевського та І. Мірчука як в авторитетних дослідників запозичили цю інформацію автори статей у пізніших українських енциклопедичних виданнях. Проте в П. Гуцала і П. Баб'яка вказано також і день смерті Ганкевича, а саме – 14 листопада 1924 року.

Можемо припустити, що помилилися всі дослідники, які не покликалися на 1925 рік. Адже у львівській газеті «Діло» за 12 березня 1925 року опублікований некролог, де вказано, що Климентій Ганкевич, доктор філософії та відставний секретар Чернівецького університету, помер 14 лютого 1925 року у своєму рідному селі Настасів на Тернопільщині [Костик 1925: 4].

* * *

Розвідки Климентія Ганкевича були чи не першими спробами здійснити систематичне дослідження з історії слов'янської філософії. Це підкреслювали навіть ті українські історики філософії, що вважали ці розвідки неповними, зокрема Д. Чижевський і В'ячеслав Заїкин. Але, попри критичні зауваження, на підставі біобібліографічного дослідження можемо стверджувати, що в очах польських, чеських і російських істориків філософії праця Ганкевича мала більший авторитет.

Роботу з дослідження і систематизації історії слов'янської філософії Ганкевич не завершив написанням і публікацією двох редакцій «Нарисів». У декількох числах часопису «Родимый листокъ» 1880 року він опублікував згадане вище «Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ» [Ганкевич 1880a–1880f], написане не німецькою, а отже розраховане передусім на слов'яномовного читача. Ці розвідки Ганкевича були опубліковані на так званому «язичії»³⁵, офіційній мові таких видань, як «Слово», «Родимый листокъ», «Миръ». Про подальшу зацікавленість Ганкевича історією філософії свідчать дві його рецензії на монографії чеського (Йозефа Дурдіка) і польського (Мавриція Страшевського) філософів. Обидві рецензії були підписані криптонімом Сл, яким Ганкевич, за свідченням Івана Левицького [Левицький 1895: 618], послуговувався в деяких своїх публікаціях. Ці три тексти пропонуємо нижче (сс. 59-76) для глибшого ознайомлення з доробком Ганкевича, зокрема рецензії мовами оригінальної публікації (німецькою та польською), а також їх переклад українською. Оригінали відтворено з усіма особливостями, аж до одруків.

³⁵ Язичіє – штучна мова, яка часто використовувалась у виданнях, що виходили в XIX столітті в Галичині, Буковині та Закарпатті. Детальніше див. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um148.htm>

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

ЛННБУ. (1863-1900). [Листи до Левицького І.О., вирізки і виписки з періодичних видань, біографія]. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (Ф. 167, Оп. II, спр. 673.). Відділ рукописів ЛННБУ, Львів.

Друковані видання

Баб'як, П. Г. (2006). Ганкевич Климентій Миколайович. In М. Г. Железняк et al. (Упоряд.), *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-28592>

Вакуленко, С., & Ушкалов, Л. (1998). Клим Ганкевич та його «Нариси слов'янської філософії». *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*, 6, 145-152.

Вахнянин, Н., Згарський, Є., Коссаць, М., Лучаковський, В., Партицький, Ом., & Сушкевич, К. (Ред.). (1869а, 22 червня). Вісті. *Правда, письмо наукове и литературне*, (23), 199-200. <https://archive.org/details/pr0vda/1869/page/n197/mode/2up>

Вахнянин, Н., Згарський, Є., Коссаць, М., Лучаковський, В., Партицький, Ом., & Сушкевич, К. (Ред.). (1869b, 22 жовтня). Вісті. *Правда, письмо наукове и литературне*, (39), 328. <https://archive.org/details/pr0vda/1869/page/n327/mode/2up>

Вахнянин, Н., Згарський, Є., Коссаць, М., Лучаковський, В., Партицький, Ом., & Сушкевич, К. (Ред.). (1869с, 8 листопада). Вісті. *Правда, письмо наукове и литературне*, (41), 344. <https://archive.org/details/pr0vda/1869/page/n343/mode/2up>

Ганкевич, К. (1868, 22 квітня). Колька мыслей изъ философии. *Правда, письмо наукове и литературне*, (15), 178-179. <https://archive.org/details/pr0vda/1868/page/178/mode/2up>

Ганкевич, К. (1880а). Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ (Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ). *Родимый листокъ. Письмо литературно-науковое*, (18), 278-280.

Ганкевич, К. (1880b). Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ (Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ). *Родимый листокъ. Письмо литературно-науковое*, (19), 293-295.

Ганкевич, К. (1880с). Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ (Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ). *Родимый листокъ. Письмо литературно-науковое*, (20), 307-310.

Ганкевич, К. (1880d). Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ (Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ). *Родимый листокъ. Письмо литературно-науковое*, (21), 325-326.

Ганкевич, К. (1880е). Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ (Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ). *Родимый листокъ. Письмо литературно-науковое*, (22), 350-351.

Ганкевич, К. (1880f). Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ (Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ). *Родимый листокъ. Письмо литературно-науковое*, (24), 365-367.

Ганкевич, К. (2022). Життя, твори і філософська система Броніслава Трентовського. *Гуманітарні візії*, 8(2), 45-50. <https://doi.org/10.23939/shv2022.02.045>

Гуцал, Д., & Яворський, Г. (Ред.). (2004). Клим Ганкевич. In Д. Гуцал & Г. Яворський (Ред.), *Тернопільський енциклопедичний словник* (Т. I, с. 336). Тернопіль: Збруч. https://archive.org/details/tec00/tec_1/page/n1/mode/2up

- Дѣдицкий, Б. А., & Площанский, В. М. (Упоряд.). (1870, 2 вересня). Новинки. *Слово*, (69), 4. <https://polona.pl/preview/1e3482ec-8be2-469a-8840-f241e81a479a>
- Драгоманов, М. (1889). *Австро-руські спомини (1867-1877)*. Львів: Друк. Т-ва ім. Шевченка Під зарядом К. Беднарського. <https://odnb.odessa.ua/rarities/item/113#view>
- Зафіовський, О., Дольницький, Н., & Павлиш, А. (Ред.). (1876, 1 січня). Вступная речь Дра Климента Ганкевича. *Другъ, письмо для белетристики и науки*, (1), 13-15. https://shron3.chtyvo.org.ua/Druh/1876_Ch_1.pdf
- Кадикало, А. (2025). Климентій Ганкевич: «у межах» чи «поза межами» канонів національної філософії? *Sententiae*, 44(3), 86-109. <https://doi.org/10.31649/sent44.03.086>
- Колубовський, Я. (1890). Філософія въ Голландіи, Даніи, Швеції, Норвегії и др. странахъ. Філософія у поляковъ. Філософія у русскихъ. In Ф. Иберверг & М. Гейнце, *Исторія Новой философии в сжатом очеркѣ* (сс. 492-591). С.-Петербургъ: Изданіе Л. Ф. Пантелѣева.
- Костик О. Ред.). (1925, 18 березня). Посмертні згадки. *Діло*, pp. 4. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=F&S21STR=00002955/60
- Кубійович, В., & Глобенко, М. (Упоряд.). (1955). Ганкевич Климентій. In В. Кубійович & М. Глобенко (Упоряд.), *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина* (Том II, с. 354). Париж & Нью-Йорк: Молоде Життя. http://history.org.ua/LiberUA/EU1_1955/EU1_1955.pdf
- Левицький, И. (1895). *Галицко-русская библиография XIX столѣтія*. Львовъ: Типографія Ставропигійского института. <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/3212>
- Мірчук, І. (1949-1952). Історія української філософії. In В. Кубійович & З. Кузеля (Упоряд.), *Енциклопедія Українознавства* (сс. 718-724). Мюнхен & Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка. <http://litopys.org.ua/encycl/cui.htm>
- Наумовичъ, И. (Ред.). (1873). Климъ Ганкевичъ. *Наука*, 9, 392-393.
- Огоновський, О. (Ред.). (1875а, 15 листопада). Новинки. Статистика Черновецкого університета. *Правда, письмо літературно-політичне*, (20), 821-824. <https://archive.org/details/pr0vda/1875/>
- Огоновський, О. (Ред.). (1875б, 30 листопада). Літературні звістки. Рускі виклади в університеті Черновецкім. *Правда, письмо літературно-політичне*, (22), 888. <https://archive.org/details/pr0vda/1875/page/864/mode/2up>
- Огоновський, О., Лукашевич, Л., & Барвінський, В. (Упоряд.). (1876, 30 березня). Новинки, замітки і кореспонденції. Вісті з України. В університеті Черновецкім. *Правда, письмо літературно-політичне*, (6), 237-244. <https://archive.org/details/pr0vda/1876/>
- Паславський, І. et al. (Ред.). (2016). Клим Ганкевич. In І. Паславський et al. (Ред.), *Енциклопедія «Наукове товариство ім. Шевченка»* (Том 3, сс. 476-479). Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Пилипович, В. (2025). Матеріали до бібліографії Климентія Ганкевича. *Sententiae*, 44(2), 180-187. <https://doi.org/10.31649/sent44.02.180>
- Раковський, І. et al. (Ред.). (1933). Ганкевич, Клим. In І. Раковський et al. (Ред.), *Українська загальна енциклопедія* (Т. I, с. 726). Львів, Станиславів & Коломия: Рідна Школа. <https://archive.org/details/entsyklopediia1935/page/n393/mode/2up>
- Субтельний, О. (1993). *Україна: історія*. Київ: Либідь.
- Ткачук, М. Л., & Горський, В. С. (Ред.). (2002). *Філософська думка в Україні. Біобібліографічний словник*. Київ: Пульсари.
- Чижевський, Д. (1926). *Філософія на Україні: спроба історіографії*. Прага: Сіяч. https://shron1.chtyvo.org.ua/Chyzhevskiy_Dmytro/Filosofia_na_Ukrain.pdf
- Чижевський, Д. (1931). *Нариси з історії філософії на Україні*. Прага: УГВФ. <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/14427-chizhevskiy-d-naris-istoriyi-filosofiyi-na-ukrayini/>

- Čech, L. (1898). Palacký jako aesthetik. In *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*. Praha: Maticе česká. <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:37e78770-991b-11dd-bd6e-000d606f5dc6?page=uuid:1141b8c0-cf2f-11e6-a8e7-001018b5eb5c&fulltext=hankiewicz>
- Chmielowski, P. (1873). Przegląd piśmiennictwa polskiego. *Niwa. Dwutygodnik naukowy, literacki i artystyczny*, 36, 283-284. <https://polona.pl/preview/0d21eb53-815d-4840-a7dd-15f53313d69b>
- Chmielowski, P. (1901). Hankiewicz Klemens. In *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana* (s. 27-28, 372). Warszawa: Drukarnia Aleksandra Tadeusza Jezierskiego.
- Chmielowski, P. (1905). Hankiewicz Klemens. In *Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny (encyklopedyczny) na rok 1905* (s. 84-85). Warszawa: Druk "Gazety Handlowej". <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/267936/edition/230395/content>
- Durdík, J. (1887). *Dějiny filosofie nejnovější*. Praha: J. Otto. <https://ndk.cz/view/uuid:3bc68270-98da-11dc-8d42-000d606f5dc6?page=uuid:89902280-d693-11e6-9e7e-001018b5eb5c>
- Falckenberg, R. (1899). *Dějiny novověké filosofie. Od Mikulaše Cusana až po naše časy*. Praha: Nákladem Jana Laichtera na Král. Vinohradech.
- Hankiewicz, C. (1869a). *Grundzüge der slawischen Philosophie* (I Heft). Krakau: in der Buchdruckerei den K. K. Universität.
- Hankiewicz, C. (1869b). *Grundzüge der slawischen Philosophie* (II Heft). Lemberg: in der Buchdruckerei des M. F. Poremba.
- Hankiewicz, K. (1871). *Życie, pisma i system filozoficzny Bronisława Trentowskiego*. Stanisławów: Drukarnia J. Dankiewicza. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication//50610/edition/51005>
- Hankiewicz, C. (1873). *Grundzüge der slawischen Philosophie*. Rzeszów: J. A. Pelar.
- Hankiewicz, C. (1881). Die Volksphilosophie bei den Kleinrussen. *Auf der Höhe. Internationale Revue*, 1, 438-443.
- Hankiewicz, K. (1888a, 9 Mai). Die Mittagsstunde im Volksglauben. *Wiener Allgemeine Zeitung*, pp. 1-3. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=waz&datum=18880509&seite=1&zoom=33>
- Hankiewicz, K. (1888b, 27 Juli). Symbolik und Mystik des Spiegels. *Wiener Allgemeine Zeitung*, pp. 1-2. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=waz&datum=18880727&seite=1&zoom=33>
- Hankiewicz, K. (1888c, 4 August). Musik und Sprache. *Wiener Allgemeine Zeitung*, pp. 1-2. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=waz&datum=18880804&seite=1&zoom=33>
- Höfinghoff, M. (2010). Entwicklung und Verwendung philosophischer Termini in ruthenischen Schulbüchern (Ende des XIX. Jh.). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55(1), 67-81. <https://doi.org/10.1556/sslav.55.2010.1.4>
- Karivets, I., & Kadykalo, A. (2023). Modern Western philosophy and Ukrainian philosophical ideas in Eastern Galicia: the cases of Hankevych and Svientsits'kyi. *Studies in East European Thought*, 75(1), 87-98. <https://doi.org/10.1007/s11212-022-09464-3>
- Lewental, S. (Ed.). (1881). Wiadomości bieżący z pola literatury, nauki i sztuki. *Kłosy: czasopismo ilustrowane, tygodniowe*, 32(821), 191-192. <https://polona.pl/item-view/90a1205c-0704-4d22-bbce-6e431780f359?page=14>
- Małeck, A. (1869). Dodatek do „Szkoły” poświęcony sprawom szkół średnich, 9, 218-220.
- Nedoma, W. (Ed.). (1886). *Politik*, (276), 5. <https://kramerius.nm.cz/view/uuid:de48a6d7-9696-11e2-bfb6-00155d069400?page=uuid:e48aac0c-9696-11e2-bfb6-00155d069400>
- Palacký, F. (1903). *Františka Palackého Spisy drobné*. Praha: Bursík & Kohout. <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:86967360-e81d-11e4-b834-005056827e51?page=uuid:7db81fb0-7c1e-11e5-be6a-001018b5eb5c&fulltext=hankiewicz>
- Struve, H. (1874a, 4 Marca). O filozofii słowiańskiej. *Wiek. Gazeta Polityczna, Literacka i Społeczna*, pp. 3. <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/257016/display/Default>
- Struve, H. (1874b). Die philosophische Literatur der Polen. *Philosophische Monatshefte*, 10(5), 222-231. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11189735?page=236,237>
- Struve, H. (1900). *Historia filozofii w Polsce na tle ogólnego rozwoju życia umysłowego*. Warszawa: Druk A. Ginsa. <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/6297/edition/5782/content?ref=desc>

Одержано 11.09.2024

REFERENCE

Archive documents

VSNSLUL. (1863-1900). [Letters to Levytskii I.O., newspaper clippings and excerpts, biography]. Vasyly Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv (Fond 167, Op. II, 673). The Manuscripts Department of VSNSLUL, Lviv.

Printed editions

Babiak, P. H. (2006). Hankevych Klymentii Mykolaiovych. [In Ukrainian]. In M. G. Zheleznyak et al. (Eds), *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research. <https://esu.com.ua/article-28592>

Čech, L. (1898). Palacký jako aesthetik. In *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*. Praha: Matice česká. <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:37e78770-991b-11dd-bd6e-000d606f5dc6?page=uuid:1141b8c0-ef2f-11e6-a8e7-001018b5eb5c&fulltext=hankiewicz>

Chmielowski, P. (1873). Przegląd piśmiennictwa polskiego. *Niwa. Dwutygodnik naukowy, literacki i artystyczny*, 36, 283-284. <https://polona.pl/preview/0d21eb53-815d-4840-a7dd-15f53313d69b>

Chmielowski, P. (1901). Hankiewicz Klemens. In *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana* (s. 27-28, 372). Warszawa: Drukarnia Aleksandra Tadeusza Jezierskiego.

Chmielowski, P. (1905). Hankiewicz Klemens. In *Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny (encyklopedyczny) na rok 1905* (s. 84-85). Warszawa: Druk "Gazety Handlowej". <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/267936/edition/230395/content>

Chyzhevsky, D. (1926). *Philosophy in Ukraine. An attempt at historiography*. [In Ukrainian]. Prague: Sisyach.

Chyzhevsky, D. (1931). *Essays on the history of philosophy in Ukraine*. [In Ukrainian]. Prague: UGVF.

Dedytskii, B. A., & Ploshchanskii, V. M. (Ed.). (1870, 2 September). Novynky. [In Ukrainian]. *Slovo*, (69), 4. <https://polona.pl/preview/1e3482ec-8be2-469a-8840-f241e81a479a>

Drahomanov, M. (1889). *Austro-rutenian memories (1867-1877) M. Drahomanova*. [In Ukrainian]. Lviv: Shevchenko Scientific Society. <https://odnb.odessa.ua/rarities/item/113#view>

Durdík, J. (1887). *Dějiny filosofie nejnovější*. Praha: J. Otto. <https://ndk.cz/view/uuid:3bc68270-98da-11dc-8d42-000d606f5dc6?page=uuid:89902280-d693-11e6-9e7e-001018b5eb5c>

Falckenberg, R. (1899). *Dějiny novověké filosofie. Od Mikulaše Cusana až po naše časy*. Praha: Nákladem Jana Laichtera na Král. Vinohradech.

Hankevych, K. (1868). Some thinking about philosophy. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo literaturno-politychne*, 15(22), 178-179. <https://archive.org/details/pr0vda/1868/page/178/mode/2up>

Hankevych, K. (1880a). A New philosophical movement in Slavic. [In Ukrainian]. *Rodymyi lystok. Pismo literaturno-naukove*, (18), 278-280.

Hankevych, K. (1880b). A New philosophical movement in Slavic. [In Ukrainian]. *Rodymyi lystok. Pismo literaturno-naukove*, (19), 293-295.

Hankevych, K. (1880c). A New philosophical movement in Slavic. [In Ukrainian]. *Rodymyi lystok. Pismo literaturno-naukove*, (20), 307-310.

Hankevych, K. (1880d). A New philosophical movement in Slavic. [In Ukrainian]. *Rodymyi lystok. Pismo literaturno-naukove*, (21), 325-326.

- Hankevych, K. (1880e). A New philosophical movement in Slavic. [In Ukrainian]. *Rodymyŭ lystok. Pismo literaturno-naukove*, (22), 350-351.
- Hankevych, K. (1880f). A New philosophical movement in Slavic. [In Ukrainian]. *Rodymyŭ lystok. Pismo literaturno-naukove*, (24), 365-367.
- Hankevych, K. (2022). Life, works and philosophical system of Bronisław Trentowski. [In Ukrainian]. *Humanitarian Vision*, 8(2), 45-50. <https://doi.org/10.23939/shv2022.02.045>
- Hankiewicz, C. (1869a). *Grundzüge der slawischen Philosophie* (I Heft). Krakau: in der Buchdruckerei den K. K. Universität.
- Hankiewicz, C. (1869b). *Grundzüge der slawischen Philosophie* (II Heft). Lemberg: in der Buchdruckerei des M. F. Poremba.
- Hankiewicz, C. (1873). *Grundzüge der slawischen Philosophie*. Rzeszów: J. A. Pelar.
- Hankiewicz, C. (1881). Die Volksphilosophie bei den Kleinrussen. *Auf der Höhe. Internationale Revue*, 1, 438-443.
- Hankiewicz, K. (1871). *Życie, pisma i system filozoficzny Bronisława Trentowskiego*. Stanisławów: Drukarnia J. Dankiewicza. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/50610/edition/51005>
- Hankiewicz, K. (1888a, 9 Mai). Die Mittagsstunde im Volksglauben. *Wiener Allgemeine Zeitung*, pp. 1-3. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?auid=waz&datum=18880509&seite=1&zoom=33>
- Hankiewicz, K. (1888b, 27 Juli). Symbolik und Mystik des Spiegels. *Wiener Allgemeine Zeitung*, pp. 1-2. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?auid=waz&datum=18880727&seite=1&zoom=33>
- Hankiewicz, K. (1888c, 4 August). Musik und Sprache. *Wiener Allgemeine Zeitung*, pp. 1-2. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?auid=waz&datum=18880804&seite=1&zoom=33>
- Höfinghoff, M. (2010). Entwicklung und Verwendung philosophischer Termini in ruthenischen Schulbüchern (Ende des XIX. Jh.). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55(1), 67-81. <https://doi.org/10.1556/sslav.55.2010.1.4>
- Hutsal, D., & Yavorskyi, H. (Ed.). (2004). Klym Hankevych. [In Ukrainian]. In D. Hutsal & H. Yavorskyi (Eds), *Ternopil Encyclopedic Dictionary* (Vol. I, pp. 336). Ternopil: Zbruch.
- Kadykalo, A. (2025). Klymentiy Hankevych: «In» or «Out» the Canons of the National Philosophy? *Sententiae*, 44(3), 180-187. <https://doi.org/10.31649/sent44.02.180>
- Karivets, I., & Kadykalo, A. (2023). Modern Western philosophy and Ukrainian philosophical ideas in Eastern Galicia: the cases of Hankevych and Svientsits'kyi. *Studies in East European Thought*, 75(1), 87-98. <https://doi.org/10.1007/s11212-022-09464-3>
- Kolubovskiy, Ya. (1890). Philosophy in Holland, Denmark, Sweden, Norway and other countries. Polish philosophy. Russian philosophy. [In Russian]. In F. Ueberweg & M. Heinze, *History of Modern philosophy* (pp. 492-591). S.-Petersburg: L. F. Pantelev.
- Kostyk, O. (Ed.). (1925). Obituaries. [In Ukrainian]. *Dilo*, pp. 4. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF&S21STR=00002955/60
- Kubijovyc, V., & Hlobenko, M. (Eds). (1955). Hankevych Klymentii. [In Ukrainian]. In V. Kubijovyc & M. Hlobenko (Eds), *Encyclopedia of Ukraine* (Vol. II, p. 354). Paris & New York: Molode Zytia. http://history.org.ua/LiberUA/EU1_1955/EU1_1955.pdf
- Levytskii, Y. (1895). *The Galice-ruthenian bibliography XIX century*. [In Ukrainian]. Lviv: Print-house of Stauropegion Institute.
- Lewental, S. (Ed.). (1881). Wiadomości bieżące z pola literatury, nauki i sztuki. *Kłosy: czasopismo ilustrowane, tygodniowe*, 32(821), 191-192. <https://polona.pl/item-view/90a1205c-0704-4d22-bbce-6e431780f359?page=14>

- Małeck, A. (1869). Dodatek do „Szkoly” poświęcony sprawom szkół średnich, 9, 218-220.
- Mirčuk, I. (1949-1952). History of Ukrainian Philosophy. [In Ukrainian]. In V. Kubiiovych & Z. Kuzelya (Eds), *Encyclopedia of Ukraine* (pp. 718-724). Munich & New York: Shevchenko Scientific Society. <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>
- Naumovych, Y. (Ed.). (1873). Klym Hankevych. [In Ukrainian]. *Nauka*, 9, 392-393.
- Nedoma, W. (Ed.). (1886). *Politik*, (276), 5. <https://kramerius.nm.cz/view/uuid:de48a6d7-9696-11e2-bfb6-00155d069400?page=uuid:e48aac0c-9696-11e2-bfb6-00155d069400>
- Ohonovskiy, O. (Ed.). (1875a). Novynky. Statistics of Chernivtsi University. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo literaturno-politychne*, (20), 821-824. <https://archive.org/details/pr0vda/1875/>
- Ohonovskiy, O. (Ed.). (1875b). Literaturni zvistky. Courses in Rusyn language in Chernivtsi University. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo literaturno-politychne*, (22), 888. <https://archive.org/details/pr0vda/1875/>
- Ohonovskiy, O., Lukashevych, L., & Barvinskyi, V. (Ed.). (1876). Novynky, zamitky i korrespondentsyi. Visti z Ukrainy. In Chernivtsi University. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo literaturno-politychne*, (6), 237-244. <https://archive.org/details/pr0vda/1876/>
- Palacký, F. (1903). *Františka Palackého Spisy drobné*. Praha: Bursík & Kohout. <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:86967360-e81d-11e4-b834-005056827e51?page=uuid:7db81fb0-7c1e-11e5-be6a-001018b5eb5c&fulltext=hankiewicz>
- Paslavskiy, I. et al. (Eds). (2016). Klym Hankevych. [In Ukrainian]. In I. Paslavskiy et al. (Eds), *Encyclopedia “Shevchenko Scientific Society”* (T. 3, pp. 476-479). Lviv: Shevchenko Scientific Society & NASU Institute of Encyclopedic Research.
- Pylypovych, V. (2025). Materials for the Bibliography of Klymentiy Hankevich. *Sententiae*, 44(2), 180-187. <https://doi.org/10.31649/sent44.02.180>
- Rakovskiy, I. et al. (Eds). (1930). Klym Hankevych. [In Ukrainian]. In I. Rakovskiy et al. (Eds), *Ukrainian General Encyclopedia* (T. I, p. 726). Lviv, Stanislaviv & Kolomyia: Ridna Shkola. <https://archive.org/details/entsyklopediia1935/page/n393/mode/2up>
- Struve, H. (1874a, 4 Marca). O filozofii słowiańskiej. *Wiek. Gazeta Polityczna, Literacka i Społeczna*, pp. 3. <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/257016/display/Default>
- Struve, H. (1874b). Die philosophische Literatur der Polen. *Philosophische Monatshefte*, 10(5), 222-231. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11189735?page=236,237>
- Struve, H. (1900). *Historia filozofii w Polsce na tle ogólnego rozwoju życia umysłowego*. Warszawa: Druk A. Ginsa. <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/6297/edition/5782/content?ref=desc>
- Subtelny, O. (1993). *Ukraine. A History*. [In Ukrainian]. Kyiv: Lybid.
- Tkachuk, M. L., & Horskyi, V. S. (Eds). (2002). *Philosophical Thought in Ukraine: Biobibliographic Dictionary*. [In Ukrainian]. Kyiv: Pulsary.
- Vakhnianyn, N., Zgharskyi, Ye., Kossak, M., Luchakovskiy, V., Partytskyi, Om., & Sushkevych, K. (Eds). (1869a, 22 June). Visti. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo naukowe y lyteraturne*, (23), 199-200. <https://archive.org/details/pr0vda/1869/page/n199/mode/2up>
- Vakhnianyn, N., Zgharskyi, Ye., Kossak, M., Luchakovskiy, V., Partytskyi, Om., & Sushkevych, K. (Eds). (1869b, 22 October). Visti. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo naukowe y lyteraturne*, (39), 328. <https://archive.org/details/pr0vda/1869/page/n327/mode/2up>
- Vakhnianyn, N., Zgharskyi, Ye., Kossak, M., Luchakovskiy, V., Partytskyi, Om., & Sushkevych, K. (Eds). (1869c, 8 November). Visti. [In Ukrainian]. *Pravda, pysmo naukowe y lyteraturne*, (41), 344. <https://archive.org/details/pr0vda/1869/page/n343/mode/2up>
- Vakulenko, S., & L. Ushkalov. (1998). Klym Hankevych and his “Sketches on Slavic Philosophy”. [In Ukrainian]. *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society, New edition*, 6, 145-151.
- Zafiovskiy, O., Dolnytskyi, N., & Pavlysh, A. (Eds). (1876). Dr. Klym Hankevych's opening speech. [In Ukrainian]. *Druh*, (1), 13-15. https://shron3.chtyvo.org.ua/Druh/1876_Ch_1.pdf

Received 11.09.2024

Andrii Kadykalo

Klymentiy Hankevych as a Researcher of the History of Philosophy Among the Slavs. Biobibliographic review

The author offers the first critical biobibliographic description dedicated to Klymentiy Hankevich (1842–1925), a little-known Ukrainian researcher of the history of philosophy among the Slavs. Based on Hankevich's little-known text, his manuscripts, and publications about him, the individual stages of his academic life and the chronology of his research on the history of Slavic philosophy have been reconstructed. Hankevych's explorations were the first attempts to understand the place of the philosophy of the Slavic peoples in the development of European philosophy. Based on a detailed analysis of Hankiewicz's research intentions and their implementation, as well as on reviews and responses of Polish, Czech, and Russian historians of philosophy of the last quarter of the 19th century, the author concludes that Hankiewicz's works were authoritative for a number of European (primarily Slavic) researchers of the period in question. Hankiewicz was well acquainted with the main trends in 19th-century philosophy among Poles, Czechs, and other Slavic peoples, and his research was based on solid factual material. His research was based on factual material. This assessment of Hankevich's work contrasts sharply with the corresponding assessments of D. Chyzhevsky and V. Zaikyn.

Андрій Кадикало

Климентій Ганкевич як дослідник історії філософії у слов'ян. Біобібліографічний огляд

Автор пропонує перший критичний біобібліографічний опис, присвячений Климентію Ганкевичу (1842–1925), малознаному українському досліднику історії філософії у слов'ян. На підставі маловідомих текстів Ганкевича, його рукописів та публікацій про нього реконструйовано окремі етапи його академічного життя і хронологію його досліджень з історії слов'янської філософії. Ганкевичеві розвідки були першими спробами зрозуміти місце філософії слов'янських народів у розвитку європейської філософії. Спираючись на докладний аналіз дослідницьких намірів Ганкевича і їх реалізації, а також на рецензії та відгуки польських, чеських і російських істориків філософії останньої чверті XIX ст., автор робить висновок про авторитетність Ганкевичевих творів для низки європейських (передовсім слов'янських) дослідників зазначеного періоду. Ганкевич був добре обізнаний з основними тенденціями у філософії XIX століття серед поляків, чехів та інших слов'янських народів, а його розвідки спиралися на вагомий фактичний матеріал. Така оцінка доробку Ганкевича виразно контрастує із відповідними оцінками Д. Чижевського і В. Заїкина.

Andrii Kadykalo, PhD, Associate Professor, Department of Philosophy, Lviv Polytechnic National University.

Андрій Кадикало, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії НУ «Львівська політехніка».

email: andrii.m.kadykalo@lpnu.ua

Кл. Ганкевичь

**Новѣйшее философическое движеніе у Славянъ.
(Прибавленіе къ исторіи философіи Славянъ)**

I.

Съ тѣхъ поръ, якъ латинскій языкъ пересталъ быти общимъ языкомъ свѣта наукового, развитіе философіи стратило свой характеръ универсальный, а приняло цеху индивидуальную, народную. Еще за временъ Картезія, Бекона, Спиноцы и даже Лейбница, развитіе тое, мимо всякого розличія въ принципахъ философическихъ, было подобнымъ до широкой рѣки, плывущой однимъ широкимъ корытомъ, уносячи на своихъ струяхъ всѣ богатства мысли европейской, цѣлый засобъ вѣдомостей, доступныхъ тогда для человѣка мыслящего. Но когда наука начала промавлияти языкомъ народнымъ, все тое измѣнилось совершенно. Одна великая рѣка роздѣлилася на множество самостоятельныхъ раменъ, изъ которыхъ ніякое не можетъ похвалитись, що соединяетъ в сѣ стремленія человѣческаго духа, що есть единственнымъ или хотъ головнымъ выраженіемъ тѣхъ стремленій. Въ мѣстце одной общей, универсальной философіи, повстала философія французская, англійская, нѣмецкая и другіи, изъ которыхъ каждая представляетъ не цѣлую философію, но только одно стремленіе мысли философической.

Введеніе «подѣлу труда» до исторіи философіи имѣло много добрыхъ и важныхъ послѣдствій. Каждый изъ головнѣйшихъ народовъ Европы, употребляючи своего народного языка въ рѣчахъ науковыхъ, пришелъ до большой концентрации своего духа, до большого самопознанія, а тѣмъ самымъ и до возрѣній и мыслей, чѣмъ разъ больше самостоятельныхъ и оригинальныхъ. Нѣтъ сомнѣнія, що употребленіе народныхъ языковъ въ мѣстце латинского, причинилося немало до угрунтованья философіи на реальныхъ основахъ житья и развитія народовъ, на потреблахъ, стремленіяхъ и характеристическихъ знаменахъ ихъ духа. Доперва вслѣдствіе той радикальной, истинно реформаційной перемѣны, наука перестала быти власностію одной только касты, а сталася удѣломъ всѣхъ мыслящихъ верствъ.

Не належить однакожь забывати и о негативной сторонѣ того великого переворота въ исторіи умыслового развитія нашихъ временъ. Тая негативная сторона показуется часто въ недостатку належитой связи и однообразности въ новѣйшихъ трудахъ философическихъ розличныхъ народовъ, а вслѣдствіе того и въ певной односторонности и въ обмеженіи ей круга черезъ характеръ, стремленія умысловыи и т. п. каждого поодинокого народа. Такъ якъ индивидуумъ только тогда духово развивается, если есть въ контактѣ съ равными собѣ, такъ и развитіе народовъ есть отъ ихъ взаимного вліянія на себе зависимымъ. Истинно великіи дѣла можно только соединенными силами произвести, а истинно великіи мужи черпали изъ сокровищъ духовныхъ всѣхъ народовъ, дабы могли щось общечеловѣческаго сдѣлати. Безъ такого контакта духовное житье индивидуовъ и народовъ поидетъ на одностороннии торы и не подымется къ высшему уровню.

Розличіе языковъ сталося запорою взаимной вымѣны мыслей между філософами розличныхъ народовъ. Комуникація духовная между ними, а вслѣдствіе того и взаимное вліяніе однихъ на другихъ, сталася весьма скомпликованою, или даже совершенно невозможною. Для того повстали въ новѣйшомъ развитіи философіи численныи анахронизмы, которые теперь лишь съ великою трудностію усуваются: фран-

цузская філософія при концѣ минуваго столѣтія видала сензуалізмъ и матеріалізмъ, а въ нашому столѣтіи позитивизмъ, хотя нестойность принципівъ тѣхъ поглядівъ была выказана уже попередно розличними нѣмецкими и англійскими філософами. Другіи изслѣдованія Французівъ, впрочемъ всякой признательности достойніи, были бы пріобрѣли не мало на основности, если бы были обратили больше вниманія на сочиненія нѣмецкихъ філософівъ.

Англійская філософія розвивається до-теперъ безъ належитого вниманія трудовъ Лейбница, Канта и его наслѣдниковъ до Гегля и Гербарта; а однакъ безъ того всѣ изслѣдованія англійскихъ філософівъ въ лоицѣ и эмпиричной психологіи не наберуть характера істинно філософическаго, не доведуть до поясненія основныхъ вопросовъ о связи духа человѣческаго съ цѣлымъ остальнымъ міромъ. Філософія нѣмецкая только въ лицѣ Канта обратила вниманіе на мысли філософическіи Локкога и Гума, но въ покантовскомъ періодѣ забыла совершенно о существованіи філософівъ другихъ народовъ, и запустилася въ односторонніи абстракціи. Якимъ способомъ сталося, що Фогтъ, Бюхнеръ, Молешоттъ и Страусъ въ Нѣмеччинѣ начали отгравати французскій матеріалізмъ Ляметтрія, Голбаха, Кабаниса, коли той-же въ Франції уже отъ Авг. Канта [sic!] и позитивистовъ былъ схарактеризованъ яко метафизическая теорія, которая съ п о з и т и в н ы м ъ содержаньемъ наукъ природничихъ не имѣетъ ничего совокупно.

Се анахронизмы у народовъ, стоящихъ на передѣ развитія умыслового! Въ Італіи еще нынѣ процвѣтаєтъ Гегеліанизмъ, а въ Іспаніи системъ Краузе. Мы отступили бы отъ нашего предмета за далеко, еслибы мы хотѣли тутъ розводитись о томъ обширнѣйше.

Головною причиною всѣхъ тѣхъ анахронизмовъ есть недостатокъ вымѣны мислей между розличными народами, недостатокъ связи духовной между представителями ихъ труда умыслового. Единственнымъ, но всегда недостаточнымъ средствомъ суть толькованія и рефераты о стремленіяхъ духовныхъ другихъ народовъ. До-теперъ и тѣ средства не были достаточно съупотреблены, дабы могли усунути реченныи недостатки въ развитіи новѣйшойи філософіи.

Тѣ причины побудили мене издати въ нѣмецкомъ языкѣ сочиненіе подъ заглавіємъ: «Grundzüge der slavischen Philosophie»³⁶.

Западъ имѣетъ весьма неясныи понятія о умысловомъ житіи Славянъ. О ихъ стремленіяхъ філософическихъ онъ до-теперъ майже ничего не зналъ, а протое и весьма низко ихъ цѣнили. Я опредѣлилъ въ предисловіи до первого изданія ясно цѣль моего письма: короткое представленіе стремленій и результатовъ філософическихъ изслѣдованій у Славянъ, такъ новыхъ и оригинальныхъ, якъ и усилія около самостоятельного переробленія и перелицеванія поглядівъ перенятыхъ отъ другихъ народовъ. Я хотѣлъ обратити вниманіе на значительное число знаменитыхъ філософівъ и поглядівъ філософическихъ у Славянъ, и возбудити увѣреніе, що и Славяне имѣють свою миссию въ общомъ развитіи человѣческаго духа, що имѣють свое посланничество историческое, що трудятся надъ его познаніемъ и реализованьемъ такъ въ жизни практичной, якъ и въ філософіи.

³⁶ Первое изданіе появилось въ выпускахъ 1869–1870; другое изданіе въ Решовѣ 1873. Короткіи рецензіи были во всѣхъ часописахъ галицкихъ 1869 и 1873. Весьма основную, фаховую рецензію помѣстил 1874 въ часописи варшавской «Wiek» чч. 58–62 найславѣйшій изъ теперѣшнихъ філософівъ славянскихъ, проф. Дрѣ Генрикъ Струве, изъ которой заимствованы вступныи мысли до сей статіи. [Struve, H. (1874a)] Въ 1875 появилась въ Черновцахъ обширна рецензія г. Дим. Вѣнцковскаго. [Вѣнцковскій]

Нужно примѣтити, що мнѣнія касательно той миссии, именно со взгляда на дальшее развитие философовъ славянскихъ не суть еще достаточно усталены, но есть уже довольно данныхъ до общаго начертанья сей философической миссии, а чѣмъ разъ большее движеніе на томъ полѣ позволяетъ надѣяться хорошей будущности. Я сознаю откровенно, що философическая литература Славянъ неможесть повеличаться якими-то весьма замѣчательными произведениями, которые оказывали бы якій-сь до-теперь непримѣчанный поступъ, какое-сь новое стадіумъ въ развитіи философии — какъ где-якіи утверждали. Но на всякъ случай познание развитія философии у Славянъ можесть быти для чужихъ философовъ интереснымъ, поучительнымъ и поощрительнымъ.

По многимъ внѣшнимъ причинамъ я принужденъ былъ надати моему реченому труду скромный объемъ, и обмежитись на представленіе результатовъ дотычащихъ изслѣдованій. Можесть быти, що трудъ тотъ, хоть короткий и побѣжный, не былъ безъ всякой вартости, яко первая попытка на томъ полѣ; его задачею было поощрити къ дальшимъ изслѣдованіямъ. Теперь я занимаюсь новымъ изданіемъ, въ которомъ на основѣ исторической минувшости развитія духа славянскаго, на основѣ студій сравнительныхъ, буду старатися доказати, що у всѣхъ Славянъ объявляется общее стремленіе философическое, общій способъ возрѣнія на основныи вопросы житья и бытья.

По настойчивому желанію редакціи «Родимого Листка» я рѣшилъ подати уже тепер нѣкотры короткіи извлеченія, а именно о найновѣйшихъ изслѣдованіяхъ философическихъ у Славянъ, о которыхъ я въ моемъ реченомъ сочиненіи еще не упоминалъ. По той причинѣ, якоже и со взгляда на узкіи рамы сей часописи, урывочныи тѣ извлеченія не могутъ имѣти гармонѣйной цѣлости и сорозмѣрности — однако они могутъ дати общій вглядъ въ содержанье и методъ цѣлости. Всякіи примѣчанія и совѣти отъ благосклонныхъ сотрудниковъ на тойже нивѣ духовной прійму съ наибольшою благодарностью.

II.

Я соглашаюся совершенно съ мнѣніемъ г. Дра Струве, що при составленіи исторіи философии славянской нужно во первыхъ заняться сравненіемъ митологическихъ воззрѣній всѣхъ славянскихъ народовъ, ихъ воззрѣній на божество, початокъ свѣта и человѣка, на его естество и назначеніе довременное и будущее, о сколько все тое выражается въ обычаяхъ, звичаяхъ, пословицахъ, приповѣдкахъ и пѣсняхъ людовыхъ. На тѣхъ основахъ можно дати понятіе о первомъ періодѣ философии славянской, с. е. о ей періодѣ людовомъ, неимѣющемъ еще вправдѣ формы философической, однако содержащемъ въ собѣ матеріаль мышлей для будущаго, больше систематическаго обробленья вопросовъ философическихъ. Изслѣдованія сего рода отвѣчали бы совершенно тѣмъ изслѣдованіямъ, якіи дѣлають занимающіися исторією философии греческой надъ ей початками передъ Талесомъ, с. е. надъ философическимъ содержаніемъ митологій и поэзій людовой. Матеріаловъ къ розвязанью сихъ вопросовъ есть довольно много въ трудахъ такихъ ученыхъ, какъ Афанасіевъ, Максимовичъ, Нарушевичъ, Мацѣевскій, Вуйцѣцкій, Буслаевъ, Гильфердингъ, Шафарикъ, Челяковскій, Ганушъ, Головацкій, Петрушевичъ, Ягичъ, Крекъ, Нечуй, Згарскій, Сobotка, Руликовскій и мн. др.

Потомъ нужно заняться изслѣдованіемъ христіанской философии у Славянъ, яко втораго періода ихъ философическаго развитія. Тутъ слѣдуетъ выказати: Чи первобытныи воззрѣнія людовыи повліяли на первыхъ писателей славянскихъ? Якій харак-

терь приняла схоластика у славянскихъ народовъ? Якій засобъ самостоятельныхъ, новыхъ мислей подыбуемъ въ томъ періодъ? Подаючи ясное понятіе о общомъ умысловомъ состояніи племени славянского въ томъ періодъ, можно найти много поучительныхъ и интересныхъ фактовъ. Дрѣ Струве примѣтилъ справедливо, що славянскіи народы имѣли въ томъ періодъ своихъ самостоятельныхъ мыслителей, которые по части писали языкомъ народнымъ, якъ Оома Ститный (1325-1395), сочиненія которого уже въ XIV. столѣтіи по чesки писаны до- теперь плѣняють глубиностью помысловъ и стислостью представленья. Въ XV. Столѣтіи писалъ по чesки Петръ Хелчицкій († 1484), которого нѣкоторые чesкскіи писатели называютъ найгеніяльнѣйшимъ философомъ своего времени въ Европѣ. Въ томъ-же столѣтіи жили въ Польшѣ Григорій изъ Санокъ († 1477), великій противникъ схоластики, Іоаннъ изъ Глогова († 1507), который въ первый разъ обратилъ вниманіе на принципы краніологіи и др.

Послѣднюю задачею представленья историческаго развитія философіи славянскою есть показаніе ей первовременнаго развитія (третій періодъ). Якіи самородныи начала подыбуемъ въ томъ періодъ? Якое вліяніе имѣла чужая литература на возрѣніи славянскихъ мыслителей того періода? Чи существуютъ общіи характеристическіи стремленія тѣхъ мыслителей при выробленіи самостоятельныхъ воззрѣній и перелицеваньи воззрѣній чужихъ? Въ якомъ отношеніи стоятъ ихъ стремленія къ засобамъ мыслей философическихъ, сложенныхъ въ первобытной философіи людовой? Якая традиція духовая соединяетъ тѣхъ мыслителей съ общимъ духовнымъ развитіемъ такъ своей народности, якъ и цѣлого племени славянскаго?

Тѣ розличнородныи вопросы слѣдуетъ розвязати, чтобы чужимъ дати ясное понятіе о философіи славянскою и переконати ихъ рѣшительно о существованьи и значеньи той-же философіи.

III.

Г. Дрѣ Струве не соглашается съ монарафическимъ трактованьемъ исторіи философіи славянскою, якъ я тое сдѣлалъ. Высокопочтенный рецензентъ не оспариваетъ правдивости мнѣній, наведенныхъ мною въ предисловіи до первого изданія ради основанія реченого метода. Онъ признаетъ, що славянскіи народы розвивалися довольно независимо одинъ отъ другого, що умысловое развитіе каждого изъ нихъ было зависимымъ отъ совершенно отмѣнныхъ условий, що даже духовное сообщеніе было между ними черезъ долгое время всева слабымъ, и що оно доперва въ новѣйшихъ временахъ начинаетъ оживатись. «Но вопросъ – говоритъ дальше Дрѣ Струве – чи все тое усправедливляетъ розшарпанье, такъ сказати, духа славянскихъ народовъ на великое число совершенно отрубныхъ философій? Чи совокупность общаго племеннаго характера Славянъ, совокупность ихъ происхожденія, языка, традиціи, обычаевъ и т. д. не требуютъ отъ изслѣдователя выказанья той совокупности и въ области философическихъ стремленій, о сколько тѣ-же объявились въ исторіи умыслового развитія Славянъ? Если бы такой совокупности не было, если бы стремленія философическіи племени славянскаго не были результатомъ певнаго самостоятельнаго образа воззрѣній на свѣтъ и дѣла человѣческіи, певнаго отрубнаго духа философическаго, который можно отличити отъ духа иныхъ народныхъ философій, отъ греческой, англійской, французской, нѣмецкой, тогда не имѣли бы мы права говорити о философіи славянскою, а тѣмъ меньше занятія представленьемъ ей засады (Grundzüge)».

На тое примѣчаю, во первыхъ, що я слово «Grundzüge» не понималъ тутъ въ значеньи «засады», только въ смыслѣ «начеркъ», или короткое представленье, якъ я то

въ предисловіи высказаль. Я не вознамѣрялъ писати философію о философіи славянскої, только подати короткій начеркъ изслѣдованій философическихъ у Славянъ. Узнаючи совершенно справедливость всѣхъ прочихъ цѣнныхъ примѣчаній Дра Струве, я долженъ откровенно заявити, що наведенны аргумента сего славного знатока философіи не убѣдили мене о неумѣстности монографическаго трактованья. Я не исключая возможности, потребности и кончности философическаго розсмотра того предмета, но тое предполагаетъ ширшое заснованье для цѣлого труда, якъ я тогда намѣрялъ, и значительно больше обробленыхъ певныхъ матеріяловъ, чѣмъ я при тогдашнихъ обстоятельствахъ имѣлъ. Для мене было короткое представленьє результатовъ философическихъ изслѣдованій у Славянъ первою и ближайшою задачею. По моему мнѣнію должно собраніе фактовъ становити основу такого сочиненія, но я прибавляю сейжечасъ, що не есмь за тѣмъ, дабы присбираный матеріаль лишити необдѣланнымъ – но доперва при концѣ слѣдуетъ черезъ критическую анализу выказати существо, характеристическіи знамена, общіи стремленія и внутреннюю связь. Власне въ философіи славянскої не можно свободное движеніе історії жертвовати абстрактному формализму. Априористическая конструкция, именно при недостаточномъ оброблєннїи самыхъ фактовъ, можетъ довести къ весьма проблематичнымъ результатамъ; весьма легко можно поневолѣ натягати історію до попередно уложенного шематизма, можно поневолѣ въ причиновую связь получить тое, що существовало вправдѣ разомъ, или по собѣ наступало, но безъ свѣдомости исторической. Специальныи свойственности поодинокихъ народностей славянскихъ могли бы легко затерти-ся, именно въ третьомъ періодѣ, гдѣ нужно принять въ уваженіе общее розвитье дотычающей литературы и цѣлое культурно-историческое стремленіе, которыи такожде на философію имѣють вліяніе. Якъ на пр. Новѣйшую історію литературы народовъ славянскихъ, такъ и философію неможно трактовати кумулятивно. При томъ всемъ можно говорити о философіи славянскої. Свободное дѣланье челоуѣка имѣеть въ первобытномъ существѣ духа и правилахъ челоуѣческой природы свое врожденное мѣрило, а въ слѣдствіе той внутренней правильности даже случайное поодинокое дѣла оказывается въ великости историческаго теченія яко конечность. Гармонія и впечатлѣнїе цѣлости образа — позволяю собѣ сдѣлати приблизительное сравненіе — не утерпитъ на томъ, но розвитье колорита будетъ природнѣйшимъ.

IV. Философія у Поляковъ.

Я окончилъ въ «Начерку славянскої философіи» дотычащій отдѣлъ короткимъ розборомъ системовъ философическихъ Трентовскаго, Либелта, Цѣшковскаго и Кремера. Справедливо примѣчаетъ Д-ръ Струве³⁷, що они были послѣ-цвѣтами гегловскої философіи, которыи начали за поздно розвиватись, дабы могли принести ожида-нныи плоды. Речєныи философи начали свою литературную дѣятельность подъ непосредственнымъ вліяніємъ великихъ идей нѣмецкаго идеализма, но уже въ то время, коли тойже сталъ переживатися. Въ молодецкомъ восторзѣ не предчувствовали умныи ученики Гегля, що принципы учителя будутъ ихъ только до вѣка мужескаго сопрово-ждать, и трудились ревно надъ строєніємъ системы философической. Въ томъ постигла ихъ буря реакціи со стороны наукъ природничихъ. Эмпирія начала домогатися своихъ правъ; безъ увзглядненія ей великаго матеріяла правдивая философія была немыслимою. Для діалектики абсолютнаго ума не было другого выхода, якъ оттягнути-

³⁷ Philosophische Monatshefte. X. 221 ff. [Struve, H. (1874b)]

ся, или заключити миръ, и презрѣнному противнику признати права пріятеля и сотру-
дника. Въ Нѣмечинѣ сдѣлали тоє послѣ гегловскаго періода. Не такъ однакожъ ре-
ченіи польскіи философы, понеже ихъ первыи сочиненія были за тѣсно связаны съ
принципами абсолютнаго идеализма. Они залишили систематическое выробленіе
своихъ принципѡвъ и, независимо отъ тѣхъ-же, свернулися на неутральныи области
духовнаго житія. Ф и л о с о ф и ч е с к і и сочиненія реченыхъ польскихъ мыслите-
лей сягають только до сороковыхъ лѣтъ; ихъ позднѣйшая литературная дѣтельность
належить къ исторіи искусствъ, педагогики и національной экономіи.

Уже въ сороковыхъ годахъ повстала реакція противъ гегелянизма, однако не со
стороны наукъ природничихъ, а со стороны такъ зовымой «католической филосо-
фіи». Сюда належать: Елеонора Земенцкая, Феликсъ Козловскій, Станиславъ Холо-
певскій, Максимилянъ Якубовичъ и Александръ Тышинскій (о послѣднемъ будетъ
еще дальше бесѣда³⁸).

Въ теперѣшнихъ стремленіяхъ философическихъ Поляковъ можно различити
т р и направленія: 1) иде аль но - ре а ль н о е или синтетическое, которое есть
историческимъ результатомъ развитія философіи вообще, а у Поляковъ въ особен-
ности, и которое п о с т а в и л о с о б ѣ з а д а ч е ю : узгяднати богатый матеріаль
эмпирическихъ вѣдомостей, но современно его критично розобрати и въ согласіе
привести съ несломными правилами ума, и такимъ способомъ утворити бребовані-
ямъ челоувческаго духа всесторонно отвѣчающее воззрѣніе на свѣтъ; 2) и де а л и -
с т и ч е с к о е , спиритуалистическое, религіиное, опирающееся на догматическихъ
правдахъ, безъ узгядненія новѣйшихъ изслѣдованій на полѣ наукъ природничихъ;
3) р е а л њ о е , позитивное, матеріалистическое.

Нужно примѣтити, що между приверженцами тѣхъ трехъ о б щ и х ъ категорій
суть розличныи отгѣны, а где-якіи, будь формально, будь матеріально, могутъ такъ-
же до иного направленія причислены быти.

Впрочемъ прибавляю, що изъ всѣхъ тѣхъ новѣйшихъ явленій не многіи еще за-
слугуютъ на узгядненіе въ и с т о р і и философіи польской, ибо не дошли еще до
належитого развитія своего содержанія, и суть протое еще въ стадіумъ перетвора.
Ни одно изъ тѣхъ новѣйшихъ направленій философическихъ не заявило еще до-
теперь своихъ воззрѣній въ большихъ сочиненіяхъ систематическихъ, не дошло до
всестороннаго сформулованія своего воззрѣнія на свѣтъ (Weltanschauung); однако
для познанія и оцѣненія новѣйшаго философическаго д в и ж е н і я не будетъ из-
лишно поговорити о нихъ.

*

Между писателями синтетическаго направленія занимаетъ первое
мѣстце **Генрикъ Струве**³⁹. Его головнѣйшіи сочиненія суть:

Развитіе понятія философіи (въ польскомъ языцѣ). Варшава, 1863.

О темпераментахъ (въ п. яз.). Варшава, 1864.

О хорошомъ (въ п. яз.). Варшава, 1865.

³⁸ м. Struve, Wykład syst. logiki. Warszawa, 1870, Część wstępna, zeszyt III, str. 221 i nast. [Struve, H. (1870)].

³⁹ Г е н р и к ѡ Струве рожд. 1840 въ Калишѣ, ходилъ до гимназіи въ Варшавѣ и Петриховѣ, учился философіи на нѣмецкихъ университетахъ, именно въ Тибингенѣ, гдѣ слухалъ молодшаго Фихте, также слухалъ онъ Улрици, Лоце и Тренделенбурга. Въ Іенѣ получилъ 1861 степень доктора философіи. Отъ 1863 адъюнктъ, 1865 надпор., а отъ 1870 поряд. профессоръ философіи въ университетѣ Варшавскомъ.

О существовании души (въ п. яз.). Варшава, 1867.

Система логики (въ п. яз.). Варшава, 1870.

Елементарная логика (въ русск. яз.), учебникъ школьный для гимназій въ Россіи. I. изд. 1874, II. и III. изд. 1875, IV. изд. 1877, V. изд. 1880.

Философія въ отношеніи къ прочимъ наукамъ (въ п. яз.). Варшава, 1872 и 1875.

Синтеза двухъ свѣтовъ. Начеркъ философическаго воззрѣнія на свѣтъ (въ п. яз.). Варшава, 1867.

Гамлетъ. Характер. студ. (въ нѣм. яз.). Ваймаръ, 1876.

Руссо (въ п. яз.). Варшава, 1878.

Струве занимается изданіемъ сочиненій Іосифа Кремера съ обширною біографією и критикою его философическихъ и эстетическихъ трудовъ и съ численными примѣчаніями; до-теперь вышло 10 томовъ, послѣдніи 2 томы имѣютъ выйти въ слѣдующемъ году.

Кромѣ того написалъ Струве великое число разправъ изъ психологіи, теоріи познания, эстетики и історіи філософіи въ различныхъ польскихъ часописяхъ, якъ: Biblioteka Warszawska, Ateneum, Kłosy, Wiek, и др.

Въ «Philosophische Monatshefte» публиковалъ Струве слѣдующіи труды:

Философическая литература Поляковъ, 1874.

Психологично-метафизическая анализа понятія конечности, 1874.

Психологично-метафизическая анализа понятія свободы, 1876.

Психологично-метафизическая анализа головныхъ правилъ мысленія, 1876.

Въ «Журналѣ министерства народнаго просвѣщенія» и въ «Русскомъ Вѣстникѣ» обвѣстилъ Струве:

Становище философіи въ теперѣшности, 1870.

Критика пессимизма въ Нѣмечинѣ, 1873.

Искусство и позитивизмъ, 1875.

Значеніе и питаніе молодецкаго идеализма, 1878 и др.

Популярный начеркъ цѣлого воззрѣнія на свѣтъ Дра Струве есть выложенный въ наведенномъ сочиненіи «Синтеза двухъ свѣтовъ». Его направленіе синтетическое, или философіи идеализма, имѣетъ общіи основы съ философическими стремленіями молодшого Фихте, Тренделенбурга, Улрици, Лоце и другихъ новѣйшихъ философовъ нѣмецкихъ. Систематически и спеціально розвинулъ онъ свои воззрѣнія до-теперь только въ своихъ преподаваніяхъ академическихъ; въ трудахъ печатью оголошенныхъ обробилъ до-теперь только поодинокіи части философіи. Дперва по оконченіи изданія сочиненій Кремера намѣряетъ Дръ Струве издати свои лекціи, яко систематическую цѣлость, почавши отъ энциклопедіи наукъ философическихъ.

Въ трехъ вступныхъ выпускахъ до логики обробилъ Дръ Струве весьма основно и удачно історію философіи у Поляковъ и ей подѣлъ на 5 головныхъ періодовъ. Тотъ первый, на жереловыхъ студіяхъ опертый, совѣстный и объективный трудъ заслугуетъ на особенное вниманіе всѣхъ, которыи занимаются литературою польскою и історією философіи.

Дръ Струве дѣлитъ історію философіи у Поляковъ на слѣдующіи періоды:

1) Первый періодъ отъ розцвѣта Академіи Краковской, до владѣнія Іезуитовъ; отъ початку 15. до початку 17. столѣтіи, въ котором-то періодѣ философія въ Польшѣ стоитъ на равнѣ съ ей современнымъ состояніемъ за границею; періодъ возоб-

новлених студій класических гуманістів і еkleктиків, приготівляючих падінє схоластики; отъ Григорія изъ Санока и Іоанна изъ Глогова, до Адама Бурского.

2) Второй періодъ обнимаєть несчастное владѣніє Іезуитовъ отъ начала 17. до второй половины 18. столѣтія. Есть то періодъ темноты схоластической, который уничтожилъ всѣ зароды самостоятельно развивающейся мысли, а науки 13. столѣтія вщеплялъ въ формѣ нищой и безмислной; отъ Мартина Смиглецкого до Алекс. Подлѣсецкого, до Вен. Добшевича.

3) Третій періодъ философіи въ Польшѣ стоитъ подъ вліяніємъ комисіи едукційной, которая усунула преподаванія философіи теоретической въ академіяхъ, а впровадила философію французскую 18. столѣтія. Есть-то періодъ сензуализма, продовжающийся отъ реформы школъ Конарского, до другого десятка нашего столѣтія.

4) Четвертый періодъ обнимаєть початки философіи собственно польской, въ польскомъ языкѣ оригинально обробленной. Есть то періодъ Кантовскій, ибо реченіи початки философіи польской развились подъ вліяніємъ Канта; продолжается отъ другого до пятого десятка 19. столѣтія, отъ Яронского до Сиротинского.

5) Пятый періодъ представляєтьнаивисшій розцвѣтъ философіи въ Польшѣ подъ вліяніємъ идеализма Гегля и обнимаєть три десятка текущего столѣтія. Сюда принадлежать извѣстныи представители новѣйшой философіи польской.

Съ тѣмъ подѣломъ Дра Струве соглашаюся совершенно, прибавляю только, що подъ условіями, выше изведенными, осмый десятокъ нашего столѣтія будетъ составлять новый, ш е с т ы й періодъ, с. е. если найновшіи стремленія филос. выйдутъ изъ стадіумъ перетвора и дойдутъ до всестороннего сформулованья своихъ воззрѣній на свѣтъ.

Дрѣ Струве дѣлитъ философію слѣдующимъ способомъ:

А. Ф и л о с о ф і я ф у н д а м е н т а л ь н а я .

I. Пропедеутика, или введеніє къ философіи и Энциклопедія наукъ философическихъ.

II. Лоика, или наука изслѣдованія и познанія правды.

III. Метафизика, или наука о бытїи вообще.

Б. Ф и л о с о ф і я с п е ц і а л ь н а я .

I. Философія чловѣка.

а) Розборъ общихъ подставъ житья чловѣческаго и его духового существа, или Антропология и Психология.

б) Розборъ дѣлательности чловѣка, ей засадъ, законовъ и развитія исторического.

1. Засады и правила мысленья, или Лоика, и историческое развитие мысленья, или Исторія философіи.

2. Засады и правила чувства, или Эстетика, или Исторія искусства.

3. Засады и правила воли, или Этика и историческое развитие воли, усталающей добро, или философія исторіи.

II. Философія природы.

III. Философія Бога.

Въ томъ же направленіи синтетическомъ, держачись середины межу маеріялизмомъ и крайнымъ идеализмомъ, пишетъ тоже весьма даровитый и трудолюбивый **Маврикій Страшевскій**⁴⁰. Его головнѣйшіи сочиненія суть:

Іоаннъ Снядецкій, его становище въ исторіи просвѣщенія и філософіи въ Польшѣ (въ польскомъ языкѣ), Краковъ, 1875.

Філософія Спиноцы и нынѣшній пантеизмъ (въ п. яз.), Варшава, 1877.

Примѣчанія надъ філософією Стюарта Милли — въ VII томѣ Розправъ отд. ист. филос. краковской Академіи наукъ.

О задачахъ и становищѣ філософіи. Выкладъ габлитаційный, особно изданный (въ л. яз.), Краковъ, 1877.

Чи Психологія есть наукою? Росправа, печатаная въ IV томѣ «Revue philosophique» въ Парижѣ (въ франц. яз.)

О філософіи Гербарта — въ VII томѣ «Revue philosophique». — Кромѣ того писаль Дръ Страшевскій въ часописи «Przegląd krytyczny» росправы критичныи о Пантеонѣ Трентовского и о сочиненіяхъ Либелта, о росправѣ Жулинского «Вѣра и знаніе», въ Библіотецѣ Варшавской, о сочиненіи Лесевича «Письма о научной філософіи», въ VII томѣ «Revue philosophique», некрологъ Либелта и Кремера въ часописи «Przegląd polski» (за Іюль, 1875).

Въ настоящую пору Дръ Страшевскій трудится надъ двутомовою исторією філософіи (въ которой належало бы також де исторію у Славянъ общую обробити!), которой первый томъ выйдетъ въ слѣдующемъ году, и надъ нѣмецкимъ сочиненіемъ «Grundzüge einer Theorie der Erkenntniss», которого одна часть была уже напечатанная. Въ короткомъ времени появится непечатанная еще до-теперь его росправа габлитаційная: «О подставахъ правды и знанія у Картезія» и отчиты «О идеалахъ моральныхъ древняго міра».

Філософическое становище Дра Страшевского сближено наибольше до становища Германа Лоце, однако подъ вліяніемъ англійскихъ авторовъ, ровно якъ подъ вліяніемъ Фехнера и Лянге, дошелъ онъ до немножко отмѣнныхъ воззрѣній. Касательно метода есть Страшевскій эмпирикомъ с. е. считаль опытъ пунктомъ исхода всякого знанія; філософія стоитъ на наукахъ яко умѣтность о понятіяхъ и знаніи человѣческомъ въ наибольширѣйшомъ сего слова значеніи. Воззрѣніе Страшевского на природу знанія есть идеальное; въ філософіи природы есть онъ динамистомъ (тутъ розличается наибольше отъ Лоце). Наконецъ есть Страшевскій рѣшительнымъ теистомъ, съ исключеніемъ всякихъ примѣшковъ пантеизма.

Изъ писателей сего направленія заслужуютъ еще на сгадку: Теофиль Зѣмба, профессоръ гимназіяльный и приватный доцентъ філософіи въ универ-

⁴⁰ Маврикій Страшевскій родился 1846 г. въ селѣ Люторижъ, пов. Решовского, въ Галичинѣ. До гимназіи ходилъ онъ въ Решовѣ, гдѣ 1866 г. сдѣлалъ испытъ дорѣлости; потомъ посѣщаль университеты въ Празѣ и Вѣдні, гдѣ 1870 г. получилъ степень доктора філософіи и свободныхъ наукъ. 1871 и 1872 былъ за границею на университетахъ въ Берлинѣ, Липску и Гаидсѣ (въ Белгіи). Съ 1872 года приватный доцентъ въ университетѣ Краковскомъ, съ 1875–78 заст. профессора, а съ мая 1878 до теперь надпор. профессоръ філософіи. Учителями его въ філософіи были: Лене и Фолькманъ въ Празѣ, Циммерманъ въ Вѣдні: въ Нѣмечинѣ слухалъ Боница, Целлера, К. Фишера и Фр. Ланге съ которымъ лучили его близшіи личныи отношенія (Кромѣ філософіи Страшевскій занимался математикою, исторією, римскимъ правомъ, политическою економією, географією, этнографією и фізіологією).

ситетъ Краковскомъ, который издалъ Психологию и росправы о системѣ Локе и Авг. Конта — А. З. Молицкій, авторъ сочиненія съ дивнымъ заглавіемъ: «Выкладъ систематическій Тагмонлогіи или такъ зовимой “Философіи”». Часть пригитовительная. Введеніе до Тагмонлогіи, (въ польськомъ языкѣ), Краковъ, 1875. Направленіе его тяжко опредѣлити; есть то продолженіе фантазмагорій Трентовского на иную ноту, только що онъ не розвиваетъ ихъ такъ геніяльно, якъ сей послѣдній. Молицкому здається такожѣ, що есть новымъ мессією въ философіи. Генрикъ Голдбергъ (профессоръ при нѣмецкой гимназіи въ Варшавѣ) писалъ въ Библіотецѣ Варшавской о философіи Гартмана, а въ Ateneum росправу п. т. «Философія и знаніе». Я причисляю его до писателей синтетического направленія, ибо тое есть основнымъ теноромъ его росправъ, хотя неможно заперечити, що онъ наклоняется къ скептицизму и позитивизму.

На полѣ философіи права въ направленіи скептическомъ трудится съ великимъ успѣхомъ: Францъ Каспарекъ, профессоръ университета Краковского, придерживавшійся давнѣйше системы Гербарта, теперь же зайнявшій немножко отмѣнное направленіе, которого начеркъ можна найти въ II. томѣ его права публичного, и Густавъ Рошковскій, профессоръ университета Львовского, которого всѣ росправы изъ философіи права написаны въ направленіи идеально-реальномъ.

На полѣ эстетики публиковалъ графъ Войтъхъ Дѣдушицкій, (помѣщикъ изъ Олышаницы и членъ львовского сейма ровно якъ и вѣденской Думы державной), нѣсколько весьма цѣнныхъ росправъ. Двѣ удачныя росправы изъ психологиі опубликовалъ Антоній Косба (первый докторъ университета Черновецкого) теперь профессоръ гимназіяльный въ Тернополѣ.

Между писателями реального направленія занимаетъ первое мѣстце Юліанъ Охоровичъ⁴¹, мыслитель весьма быстроумный и оригинальный. Въ усихъ рамахъ сей часописи невозможно навести великое число всѣхъ его сочиненій, росправъ и отчитовъ, которые относятся гловно до психологиі и философіи природы. Желаячихъ съ таковыми ближе познакомитись, отсылаю до ческого «Научного Словаря» и до брошюры Дра Лиске «Der angebliche Niedergang der Universität Lemberg» (1876 ст. 33). Только о его направденіи хочу нѣсколько словъ сказати.

Дръ Охоровичъ называетъ свой системъ позитивнымъ, хотя не считаетъ себе ученикомъ Конта или Литтре, ибо ведля его мнѣнія позитивизмъ у тѣхъ мыслителей есть тѣсно понятимъ. Наибольше сближается онъ до Снядецкого, Милля, Тена и Спенсера, неподбляючи однакожъ многихъ ихъ возрѣній. Вообще считаетъ Дръ Охоровичъ позитивизмъ единственно плодною методою въ философіи, но только методою. Философія — утверждаетъ Охоровичъ — не можетъ быти системою конечною, а метода позитивная должна ею только довести къ тому, дабы трудъ надъ философією могъ быти общимъ и всегда поступающимъ, с. е. дабы удалить чистый субъективизмъ суперечныхъ системовъ. Знаемъ только явленія и черезъ тѣ только

⁴¹ Юліанъ Охоровичъ родился 1850 г. въ Радиминѣ близъ Варшавы. Въ 17-томъ году жизни записался на физикально-матем. отдѣлъ унив. въ Варшавѣ; 1867 получилъ медаль на факультетѣ филол. истор. за росправу конкурсовою «О методѣ изслѣдованій психологическихъ». 1871 получилъ степень кандидата наукъ природничихъ. 1872 началъ издавати «Библіотеку философіи позитивной». Посѣтивши Францію и Англію, осѣлъ въ Липску, гдѣ 1873 г. за росправу «Bedingungen des Bewusstwerdens» получилъ степень доктора философіи; 1875 габилитовался яко приватный доцентъ въ университетѣ львовскомъ, на которомъ становищѣ до-теперъ остаеть; 1874–75 былъ редакторомъ часописи «Niwa», а 1877 часописи «Tydzień».

слѣдуетъ сближаться къ познанію нашего существа, существованье котораго, отрубное отъ явленій, г-нъ Охоровичъ узнаеть, но на-теперь (с. е. при теперѣшномъ устроѣ умысла) не видитъ возможности близшаго опредѣленія его. Его позитивизмъ не есть на дѣлѣ ни спиритуалистичнымъ ниже матеріалистичнымъ, но притомъ онъ не соглашается со всѣми системами эклектичными, идеальными-реальными. Всѣ физическія явленія можно свести до движенія матеріи, но матерія сама есть только знанымъ явленіемъ поверхновости; ми не знаемъ существа рѣчи, а того существа изъ стороны внутренней достигнути не можемъ. Явленія духовныя знаемъ вправдѣ изъ ихъ стороны внутренней; но то именно доставляетъ намъ такожде только знаніе субъективное, между тѣмъ якъ знаніе предметное доводитъ безпрестанно до сближенія съ явленіями физическими. Тожъ вѣроятно, що коли явленія органическія возможно будетъ свести до физически-химическихъ, духовныя окажутся яко найнижшій степень эволюцій органическихъ; не належить однако забывать, що сведеніе всѣхъ вообще явленій до движенія матеріи, будетъ только дѣломъ знанія взглядного, не пересуджаючи совсѣмъ безвзглядного существа всѣхъ рѣчей. Ибо припускаючи даже, що будемъ въ состоянні свести колись и явленія свѣдомости до движеній матеріи, то еще и тогда будетъ можно доказати, що матерія тая, яко бытъ предметовый, укладывается на впечатлѣнія подметовыя. Но и тогда идеализмъ не будетъ управленъ, понеже разумъ недопуститъ внесенія, дабы тое, що вызываетъ въ насъ впечатлѣнія, былъ только собраніемъ впечатлѣній. Противно внесеніе тое будетъ такимъ, що поза тѣмъ, що собѣ воображаемъ, существуетъ що-сь, що насъ до воображенія побуждаетъ а чого собѣ воображати неможемъ, — що-сь предметового и реального, которое есть субстратомъ нашихъ впечатлѣній, ровно якъ нашихъ ассоціацій умысловыхъ. Тое «що-сь», тая безвзглядная реальность не дастся науково опереділити. Всякое матеріализованье ей, идеализованье или антропоморфизованье будетъ только переносеньемъ явительныхъ спостереженій (*phenomenale Anschauungen*) по-за явленія, с. е. тамъ, гдѣ нѣтъ для нихъ мѣста. Будетъ то только игрою выражений, якими г-нъ Охоровичъ считаетъ всѣ монады, идеи безвзглядныя, всѣ язны самотворчіи (*das sich selbst setzende Ich*), «волю» Шопенгауера, «несвѣдомое» Гартманна — однимъ словомъ, цѣлю метафизику со всѣми отгнѣями той-же.

Философія можетъ быти только «короною наукъ» съ одной, а ихъ методичною подвалиною съ другой стороны, она должна съ ними посуватися, и сама посувати ихъ напередъ, — но хотячи быти наукою въ собѣ и для себе только, перестаетъ совершенно быти наукою.

Первою конечною реформою философіи есть ведля мнѣнія Охоровича выдѣленіе изъ ней психологіи, которая совсѣмъ не есть наукою философическою, но спостерегательною. А тое, що называютъ психологією раціональною, есть философією тойже с. е. философією психологіи, до которой належать вопросы о существѣ души, о безсмертности и т. п.

Направленіе натуралистическое развиваетъ значительно радикальѣше Александръ Святховскій, знаменитый публицистъ варшавскій, въ настоящую пору редакторъ часописи «*Nowiny*», единственной съ направлениемъ позитивнымъ. Въ розличныхъ новеляхъ, отчитахъ, розправахъ педагогическихъ и этичныхъ выступаетъ онъ яко защитникъ эманципації женщинъ, реализма въ искусствѣ, утилитаризма въ эстетичѣ. Для познанія его направленія досытъ будетъ навести его сочиненіе «О поставаньи правъ моральныхъ», въ которомъ доходитъ до результату, що въ звычайномъ значеніи нѣтъ якихъ-то правъ моральныхъ, що цѣлая моральность есть

результатом звичаєв і обычаєв, которыи снова укладаются ведля вліяній климатичныхъ, природы и физической натуры поодинокихъ людей и народовъ. Матеріалізмъ Фогта, Бюхнера и т. п. украшений только фразами о правилахъ розвоя, о конечности и т. п. есть головнымъ содержаниемъ воззрѣній Святоховского.

Въ направленіи реальному пишуть дальше: Петръ Хмѣлевскій, эстетикъ, авторъ и критикъ студій литературныхъ, — изъ филос. писалъ «Гене́за фантазіи» и «Органическіи условія повстанья воли». Владыславъ Козловскій (въ Ateneum оголосилъ студіюмъ о всѣхъ сочиненіяхъ Герберта и Спенсера), Счастный Богацкій (адвокатъ изъ Одессы), публиковалъ «Физиологія чи Психологія?» — «Мнемотехника» — «Родовоѣ чисель» (1880); Іосифъ Котарбинскій, Жилинскій, А. Г. Бемъ и нѣскольکو другихъ. Францъ Крупинскій, переводчикъ Истории философіи Шwegлера, который утверждалъ (ст. 476 и 479 тамъ-же), що теорія философическая не можетъ быти поза Гегля посунена, теперь, перекинувшись на совѣмъ противное становище, рѣшительно боронитъ позитивизмъ и сенсуализмъ, которому давнѣйше (ст. 390) изъ становища гегловского закидалъ плиткость, поверховность и цинизмъ.

Въ направленіи идеалистическомъ писалъ впервыхъ Александръ Тышинскій⁴². О его сочиненіи «Rozbiory i krytyki» вспомнулъ уже Струве въ III выпуску своей Лоики ст. 228 и слѣд. Другое головное его сочиненіе «Первыи засады критики общей» (Варшава, 1870) написано въ томъ-же направленіи. Стефанъ Павлицкій⁴³ писалъ много росправъ философическихъ, именно въ оборонѣ правды религійныхъ противъ матеріалізма. Найважнѣйшимъ есть его сочиненіе «Уваги о подставѣ и границахъ философіи» (Краковъ, 1878); становище «католической философіи».

Главнымъ стремленіемъ сочиненій философическихъ Владыслава Дайзенберга⁴⁴ есть, погодити вѣру съ наукою. О его давнѣйшихъ трудахъ написали проф. Дръ Алфредъ Брандовскій обширную, но по части одностороннюю рецензію (Die literarische Thätigkeit des Dr. Ladislaus Daisenbergs, Krakau, 1878). Тоже въ найновѣйшомъ своемъ сочиненіи «Теизмъ и пантеизмъ» (въ нѣм. яз. Вѣденъ, 1880) стоитъ Дайзенбергъ на станивищѣ философіи христіанской и доводитъ, що только на основѣ теизма возможный дальшій поступъ челоуѣчества. Онъ полемизуетъ съ исповѣдателями идеализма, реализма, идеального реализма, а наконецъ съ тѣми, которые подъ плащикомъ протестантизма суть приверженцами индеферентизма и скептицизма. Дайзенбергъ весьма зручный въ полемикѣ; его сочиненія свидѣтельствуютъ о глубокихъ студіяхъ и быстромъ судѣ.

Въ томъ-же направленіи писалъ недавно помершій Антоній Марцинковскій, который первоначально былъ приверженцемъ Гегля.

Наконецъ примѣчаю, що я не идентификую стремленій: идеалистическое, спиритуалистическое и религійное. Понеже воззрѣнія въ главныхъ точкахъ согла-

⁴² Александръ Тышинскій родился 1811 въ Петербурзѣ, образовался въ унив. виленскомъ, былъ потомъ профессоромъ въ головной школѣ варшавской и основателемъ Библиотеки Варшавской, умеръ 5. Ноября 1880 въ дѣдичномъ селѣ Мяшотѣ, въ губ. виленской.

⁴³ Стефанъ Павлицкій былъ 1865 доцентомъ философіи въ Варшавѣ, отъ многихъ лѣтъ есть профессоромъ въ семинаріи Змартвхъ станцевъ въ Римѣ.

⁴⁴ Владыславъ Дайзенбергъ родился 10. Мая 1844 въ Сендишовѣ, въ Галичинѣ, ходилъ на выдѣлъ юрид. и филос. въ Львовѣ и Краковѣ: дня 2. Марта 1867 получилъ въ Краковѣ степень доктора правъ а 10. Мая 1875 степень доктора философіи. Теперь есть адъюнктомъ судовымъ и приватнымъ доцентомъ философіи въ Краковѣ.

шаються, то я їх подтягнуль подь одну о б щ у ю категорію, но только въ противоположности къ другимъ противнымъ стремлєніямъ. Такъ на пр. належать къ філософії католической а) съ характеромъ ново-схолястичнымъ: О. Моравскій и Игнатій Скроховскій, доцентъ унив. краковского (О знаніи чловѣческомъ, Краковъ, 1880) — б) съ характеромъ отъ методы схолястической розличнымъ, а прихилиющимся къ изслѣдованіямъ природничо-філософическимъ О. Секкого, О. Павлицкій (онъ ограничаєть філософію до метафизики, а изъ метафизики дѣлаєть науку чисто субъективную) — в) съ характеромъ мистическимъ; Тышинскій и Марцинковскій — г) съ характеромъ, эклектично-мистическимъ, отъ принципа католического немного отступающимъ; Дайзенбергъ.

Повторяю тоже, що я уже на початку сказаль, що между писателями направлєнія синтетического (название «реальный идеализмъ» есть несчастливимъ вымысломъ нѣмецкимъ) и реального суть весьма розличныи отгѣнья, которыи доперва при обширнѣйшомъ изложеніи тѣхъ стремлєній можно докладно подѣлити и схарактеризовати.

V. Философія у Русиновъ

Понеже я въ слѣдующемъ рочнику сей часописи намѣряю обнародовати о томъ предметѣ обширный трудъ, такъ о народной філософії, якъ и о всѣхъ писателяхъ съ исторично-критичными примѣчаніями, протое ограничаюся теперь для связи только на нѣсколько короткихъ датахъ.

Евсєвій Черкавскій, профессоръ філософії въ университетѣ львовскомъ, обвѣстилъ нѣсколько рецензій и статей педагогическихъ. Евгений Згарскій, профессоръ гимназіальный во Львовѣ, издалъ «Философію народную» и «Слѣды поганской просвѣты на Руси». Василій Ильницькій, директоръ гимназіальный во Львовѣ, написалъ нѣсколько росправъ эстетичныхъ и переводы психологіи Кригера и лоики Бекка для школь гимназіальныхъ. Владыславъ Федоровичъ, сынъ Іоанна (о которомъ я упоминалъ въ «Начерку славянской філософії»), помѣщикъ изъ Окна и членъ вѣденской Думы державной, помѣстилъ въ своихъ «Студіяхъ» двѣ розправы філософическіи. Иванъ Нечуй (псевдонимъ) написалъ «Свѣтоглядъ украинского народа».

Изъ моихъ трудовъ філософическихъ появились особно, кромѣ реченого «Grundzüge der slavische Philosophie», только короткій начеркъ «Психологіи» и малая брошюрка «Życie, pisma i system filozoficzny Bronisława Trentowskiego». Въ розличныхъ часописяхъ помѣщены слѣдующіи короткіи росправы:

Важность новѣйшихъ изслѣдованій въ фізіологіи для психологіи.

Искусство на (вѣденской) выставцѣ.

О границахъ філософії и наукъ природничихъ.

О фантазії въ жизни и искусствѣ.

Психологическій поглядъ на теперѣшность.

Исторія и критика (новѣйшого) матеріализма I. часть — и др.

VI. Философія у Чеховъ

Во второмъ изданіи «Начерка славянской філософії» (ст. 84-85) упомянулъ я о первомъ сочиненіи Іосифа Д у р д и к а (орд. профессора філософії въ университетѣ Пражскомъ), которое появилось подъ заглавіємъ: «Лейбницъ и Ньютонъ». Головною тенденцією сего сочиненія есть, соединити на основѣ Кантовского идеализма оба

головний мнѣнія о атомѣ. Г. Дурдикъ выступаєть энергично противъ панлогицизма и старается за примѣромъ Плятона, Аристотеля, Тайрелля, Лебница, Канта и другихъ философовъ перенести чистый философическій монотеизмъ. И истинно, о сколько абсолютный панлогицизмъ и абсолютный атомизмъ напротивъ себе выступаютъ, о столько дѣлають они мѣстце монотеизмови. Дурдикови належится такожде тая великая заслуга, що онъ докладно пояснить розличіе между природничою сообр. съ цѣлью (яко принципомъ), въ которыхъ-то рѣчахъ до-недавна было еще великое помѣшанье понятій.

Дрѣ Дурдикъ издалъ дальше «Исторію философіи» (часть 1 — отъ Картезія до Канта, 1870), первое самостоятельное того рода сочиненіе в чешскомъ языкѣ, въ которому упоминаєть такожде о чешскихъ мыслителяхъ, которые отъ 1620 г. въ який-будь способъ на полѣ философіи дѣйствовали. При всей объективности и совѣстности философического исторіописателя обрабляєть Дурдикъ въ первый разъ тую эпоху весьма удачно изъ становища Гербартовского. Даже богатую нѣмецкую философическую литературу перестигнулъ онъ въ томъ отношеніи, ибо подобная нѣмецкая книжка Хр. А. Тиля появилась доперва 1874 г.

Дрѣ Дурдикъ издалъ тоже «Учебникъ Психологіи», который перевышаетъ всѣ относныи нѣмецкіи книжки, употребляемыи въ австрійскихъ гимназіяхъ.

Численныи и весьма удачныи росправы философическіи (по большой части изъ психологіи) Дурдика появились подъ заглавіемъ: «Rozpravy filosoficke» (1876).

На 100-лѣтній юбилей Гербарта (1876) написалъ Дрѣ Дурдикъ росправу «О философіи Гербарта», въ которой сознаєтья яко ревный приверженець Гербарта, негуетъ возможность народной философіи яко умѣтности, кладєть головную вагу на интернаціональный характеръ правдивой философіи и выказуетъ причины, длячего новомодная мистика не запустила корней въ Чехахъ, а Гербартовская философія такъ широко тамъ-же розпространилася.

Въ его сочиненіи «О поступѣ наукъ природничихъ» представлена основа, на которой сей славный мыслитель свое философованье основуетъ. «Если философія — говоритъ Др. Дурдикъ — есть обробленьемъ понятій, протое изъ объема ніякой вѣдомости не есть исключена, то должна она увзгляднити результаты всего изслѣдованія, и на основѣ всякого возможного познанія представить свои мнѣнія о свѣтѣ и жити». Весьма удачными суть также его воззрѣнія на теоріи Дарвина, а именно въ отношеніи къ религіи и моральности.

Не менше важными суть наконецъ сочиненія Др. Дурдика на полѣ эстетики, черезъ которые заслужился онъ не мало не только для своего народа, для блага которого онъ ревно дѣлаєть, но и для науки вообще. По монографіи о Байронѣ, о кариологии (эстетика высловленія) и собраніи образцевыхъ критикъ о найзнаменнитшихъ явленіяхъ новѣйшой чешской литературы, приступилъ Дрѣ Дурдикъ до изданія обширного сочиненія «Общая эстетика» (въ головномъ плянѣ становище Гербартовское), которое въ чешскихъ часописяхъ было весьма корыстно оцѣнено — (см. Svetozor изъ 19. Марта 1875; Pokrok изъ 4. Авг. 1884; Nasines изъ 6. Юлія 1875 и мн. другихъ). «Поэтика» Дра Дурдика славится справедливо яко зениць его литературной дѣятельности. Поодинокіи отдѣленія о поэзи, о отношеніи поэзи къ наукамъ и религіи, о дилетантизмѣ и пр. суть сами для себе весьма интереснымъ предметомъ.

Зл. [Климентій Ганкевич]

Dejiny filosofie nejnovjesi (Geschichte der neuesten Philosophie) von Dr. Joseph Durdik. Prag⁴⁵ 1887.

Verlag von J. Otto. 2 Bände. gr. 8°. 425 S.

Das in böhmischer Sprache geschriebene Werk beginnt mit Kant und den Kantianern, behandelt dann die deutschen Idealisten Fichte, Schelling und Hegel sammt ihren Schulen und Schülern, hierauf Schopenhauer und den an ihn sich knüpfenden Pessimismus. Im zweiten Bande kommt der Realismus Herbarts zur Sprache, die neueste Philosophie der Franzosen und Engländer, der Materialismus, Psychologismus und Neukantianismus. Der Verfasser schliesst mit der Bemerkung, dass „seit der Encyclica des Papstes Leo XIII. ‚Aeterni patris‘ die Philosophie in ein neues Stadium ihrer Entwicklung getreten ist, und sich in dieser Richtung eine mächtige und voraussichtlich für die nächste Zukunft schon epochemachende Bewegung kundgibt“.

Die Hälfte des ersten Bandes widmet der Verfasser der Philosophie Kants, da die weiteren grossen Systeme (Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Schopenhauer) in Kant, wie im Keime, enthalten sind, insofern dieser Jenen trotz aller Verschiedenheit der Richtungen eine gemeinschaftliche Signatur gab. Die Besprechung des Systems von Hegel bildet die zweitgrösste Partie des Buches. Seine äusserts zahlreiche Schule, seine ungeheuere Einwirkung auf die europäische Litteratur, machte eine umfassende Erörterung geradezu zu einer Nothwendigkeit. Für manche Leser dürfte die Darstellung des Pessimismus, der bis in die neuesten Ausläufer verfolgt wird, als der interessanteste Thiel des Buches gelten. Mann könnte sich wundern, dass eine i theoretischer Hinsicht auf so schwachen Füßen stehende Weltanschauung, wie der Pessimismus ist, zur modernen, ja populären Philosophie unserer Zeit erwachsen konnte, wenn nicht der Verfasser trefflich

Зл. [Климентій Ганкевич]

Новітня історія філософії (Geschichte der neuesten Philosophie) Д-р Йозеф Дурдік. Прага 1887⁴⁶.

Verlag von J. Otto. 2 Bände. gr. 8°. 425 S.

Видавництво Й. Отто. 2 томи in-8°. 425 с.

Твір, написаний богемською⁴⁷ мовою, починається з Канта і кантіанців, далі розглядає німецьких ідеалістів Фіхте, Шелінга і Гегеля разом із їхніми школами та учнями, а потім Шопенгавера й песимізм, пов'язаний із ним. У другому томі заходить мова про реалізм Гербарта, новітню філософію французів та англійців, матеріалізм, психологізм і неокантіанство. Автор закінчує зауваженням, що «з енциклою папи Лева XIII «Aeterni patris» філософія вступила в нову стадію свого розвитку, і в цьому напрямкові про себе заявляє потужний рух, який, імовірно, у найближчому майбутньому стане епохальним».

Половину першого тому автор присвячує філософії Канта, позаяк подальші великі системи (Фіхте, Шелінг, Гегель, Герbart, Шопенгавер) містяться в Канті немовби в зародку, остільки, оскільки він, попри всі відмінності напрямків, дав їм спільну характерну рису. Обговорення системи Гегеля є другим за обсягом розділом книги. Його напрочуд численна школа, його дивовижний вплив на європейську літературу зробили просто таки необхідним докладне обговорення. Для деяких читачів найцікавішою частиною книжки можна вважати виклад песимізму, дослідженого до найновіших відгалужень. Можна було би здивуватися, що такий теоретично хиткий світогляд, як песимізм, міг перерости в сучасну, і то навіть популярну, філософію нашого часу, якби

⁴⁵ Правильне написання чеською мовою: Josef Durdik. *Dějiny filosofie nejnovější*. Tiskem a nákladem J. Otty v Praze 1887.

⁴⁶ Переклад з німецької Андрія Дахнія.

⁴⁷ У XIX столітті богемською називали чеську мову.

nachgewiesen hätte, das subjective psychische Gründe, persönliche Stimmungen und rein äusserliche Umstände seine Verbreitung gefördert haben.

Die Behandlung der einzelnen Systeme ist durch und durch pragmatisch gehalten. Ueberall werden die Beziehungspunkte der einzelnen Denker scharf und mit Nachdruck hervorgehoben. Man sieht, wie aus Kants Anschauung zuerst Fichte, dann der objective und absolute Idealismus förmlich herauswächst, wie sich ihr unter Einwirkung idealistischer Gedanken Schopenhauer, aus Schopenhauer und Hegel endlich Hartmann entwickelt u. s. w.

Unter vollkommener Beherrschung und Kenntniss des Stoffes ist es dem Verfasser gelungen, aus jedem Systeme nur das zu seiner Erfassung nothwendige Gerippe herauszuheben. Da er sich auf die Darstellung der Entwicklung des philosophischen Gedankens beschränkt, so sind die Details, die zwar für sich oft interessant wären, aber doch das Verständniss der Hauptsache nicht sonderlich fördern würden, mit richtigem Takt weggelassen. Als Beleg hiefür führen wir nur das Capitel über die „transcendentale Logik“ aus der Kant'schen Vernunftkritik an. Aus diesem Grunde ist auch die philosophische Litteratur nur mit Mass citirt. Bezüglich der slavischen Litteratur verweist der Verfasser in der Vorrede auf das demnächst in dritter Auflage erscheinende Werk von Dr. Clemens Hankiewicz „Grundzüge der slavischen Philosophie“. Es muss endlich hervorgehoben werden, dass der philosophische Standpunkt Durdik's – er ist Herbartianer – nirgends dem Bestreben im Wege stand, die einzelnen Lehren mit echt philosophischer Objectivität zu behandeln, überall Wahrheit und Verdienst anzuerkennen. Namentlich gilt dieses Letztere bezüglich der Schriften von Kleutgen, Haffner, Hagemann, Pesch, Stöckl, Gutberlet u. A.

„Philosophische Jahrbuch“. Fulda 1888.
I. Band. S. 240-241.

автор влучно не показав, що його поширенню посприяли суб'єктивні психологічні підстави, особисті настрої та суто зовнішні обставини.

Розгляд окремих систем позначений наскрізь прагматичним підходом. Всюди різко й рішуче підкреслено точки взаємозв'язку окремих мислителів. Ми бачимо, як спочатку Фіхте, а згодом об'єктивний та абсолютний ідеалізм буквально виростають із поглядів Канта, як під впливом ідеалістичних думок розвивається Шопенгавер, нарешті, з Шопенгавера і Гегеля – Гартман тощо.

Авторові на основі досконалого опанування і знання матеріалу вдалося виокремити з кожної системи лише каркас, необхідний для її розуміння. Позаяк він обмежується викладом розвитку філософської думки, то деталі, які часто були б цікаві самі по собі, але не особливо сприяли б розумінню суті, пропущено з належною тактовністю. На підтвердження цього ми лише могли б навести розділ про «трансцендентальну логіку» з Кантової «Критики чистого розуму». З цієї підстави філософська література також цитується лише помірно. Стосовно слов'янської літератури автор у передмові покликається на працю доктора Клеменса Ганкевича «Засадничі риси слов'янської філософії», яка вийде незабаром у третьому виданні. Нарешті слід підкреслити, що філософська точка зору Дурдика – а він є герbartіанцем – ніколи не стояла на шляху намагання трактувати окремі вчення зі справжньою філософською об'єктивністю та всюди визнавати істину й заслугу. Зокрема, це останнє стосується творів Кльойтгена, Гафнера, Гагемана, Пеша, Штьокля, Гутберле та інших.

„Philosophische Jahrbuch“. Fulda 1888.
I. Band. S. 240-241.

Σπ. [Климентій Ганкевич]

Dzieje filozofii w zarysie, napisał
dr. M. Straszewski,
Kraków, nakł. Żupańskiego, 4°, str 320.
I tom.

Dziejopisarstwo filozofii znajduje się obecnie w stanie stanowczego przeobrażenia. Nowe kierunki historyzoficzne, połączenie filozofii z innymi zakresami duchowego życia, rozszerzenie się dziejowego widnokręgu filozofii (filozofia na wschodzie i polsko-słowiańska), wreszcie zmiana poglądów na znaczenie dziejów filozofii w obec filozofii samej, usprawiedliwiają dostatecznie potrzebę i konieczność świeżych dzieł w celu umiejętnego przedstawienia i organicznego zastosowania wyników najnowszych badań w dziedzinie wszechwiedzy do szczegółowych nauk.

Literatura polska jest w dzieła treści historyczno-filozoficznej dość uboga. Posiadamy parę tłumaczeń, tudzież niezbyt wielką liczbę samoistnych studyów monograficznych o myślicielach obcych i o Szaniawskim, treściwą rozprawę dra K. Hantke wicza o Trentowskim, наконец niezrównaną pracę prof. Struvego o Kremerze. Z dzieł oryginalnych, do całości filozofii odnoszących się, mamy Struvego „Rys historyi i literatury logiki” i pracę hr. Wojciecha Dzieduszyckiego o „Wykłady o pierwszej filozofii”. Wobec wielkiego bogactwa, jakie przedstawia literatura historyczna filozofii u innych narodów, jest to zaiste bardzo nie wiele!

Z tych tedy ogólnych i specjalnych przyczyn witamy z prawdziwym zadowoleniem znakomitą po każdym względem pracę prof. Straszewskiego. Po ogólnym wstępie do dziejów filozofii przychodzi autor do wniosku, że tylko przez porównawcze zestawienie wyników rozmaitych dziejowych procesów można bez wszelkiego naciągania otrzymać zgodny z rzeczywistością pogląd na dzieje

Σπ. [Климентій Ганкевич]

Нариси історії філософії, написав д-р
М. Страшевський⁴⁸
Краків, nakł. Жупанського, in-4°, с. 320,
I том.

Історія філософії в сьогоденні переживає радикальну трансформацію. Нові напрями історіософії, зв'язок філософії з іншими сферами духовного життя, розширення історичного горизонту філософії (східна філософія і польсько-слов'янська), а також зміна поглядів на значення історії філософії для самої філософії – уже самого цього достатньо для виправдання нагальної потреби у свіжих працях, де було б майстерно викладено й органічно застосовано результати новітніх досліджень у галузі загального знання з царини конкретних наук.

Польська література достатньо бідна на історико-філософську тематику. Маємо кілька перекладів, а також чисельно незначну кількість самостійних монографічних студій про зарубіжних мислителів і Шанявського, брошуру д-ра К. Ганкевича про Trentовського і нарешті неперевершену працю проф. Струве про Кремера. Серед оригінальних праць, які стосуються безпосередньо філософії, маємо «Нарис історії та літератури логіки», написаний Струве, та працю гр. Войцеха Дзедушицького «Лекції з першої філософії». Це справді дуже мало, якщо зважити на значне багатство літератури з історії філософії в інших народів.

З цих загальних і спеціальних причин із правдивим задоволенням вітаємо чудову працю проф. Страшевського. Після загального вступу в історію філософії автор висновує, що лише порівнюючи результати різних історичних процесів можна без жодних перебільшень отримати відповідний до реального стану

⁴⁸ Переклад з польської Андрія Кадикала.

filozofii w ogóle. Pierwszą myśl takiej metody rzucił wprawdzie już Z e l l e r (hist. filozof. greckiej, I, 12), a później G u y a n (*La morale d'Épicure*, I. 8); lecz dopiero w dziele Straszewskiego będzie ona po raz pierwszy rozwinięta i docałości dziejów filozofii zastosowaną. Oprócz tego odznacza się książka dra Straszewskiego krytycznym sądem, umiejętnym, a przytem jasnym i zrozumiałym przedstawieniem, opiera się na faktach, a nie na apriorycznych założeniach. Jeżeli dalsze działy będą tak umiejętnie, gruntownie a jasno przedstawione, jak dzieje filozofii w Indyach, to książkę prof. Straszewskiego będzie można śmiało zaliczyć do dzieł pierwszorzędnej wartości w dziejopisarstwie filozofii w ogóle i będzie ona prawdziwą ozdobą literatury polskiej.

Należy się spodziewać, że autor opracuje przy końcu metodą porównawczą także dzieje filozofii w Polsce, do których znajdują się cenne materyały w dziełach Krupińskiego, prof. Struvego i dra K. Hankiewicza.

„Gazeta Lwowska”. Nr 80, sobota,
7 kwietnia 1888, s. 4.

речей цілісний погляд на історію філософії. Уперше ідею такого методу запропонував Целер (*Ист. грецької філософії* I, 12), а згодом Гюйо (*La morale d'Épicure*, I. 8); але тільки тепер у праці Страшевського це вперше розгорнуто та прикладено до всієї історії філософії. Поза цим, книзі доктора Страшевського властиве критичне судження, майстерний і водночас чіткий і зрозумілий виклад, матеріал заснований на фактах, а не на апіорних припущеннях. Якщо наступні томи будуть викладені так само вміло, ґрунтовно та ясно, як історія філософії в Індії, то книгу проф. Страшевського сміливо можна зарахувати до першорядних творів в історії філософії загалом і вона може вважатися правдивою окрасою польської літератури.

Сподіваємося, що автор також згодом використає порівняльний метод для вивчення історії філософії в Польщі, для чого вже є цінні матеріали в працях Крупінського, проф. Струве і д-ра К. Ганкевича.

„Gazeta Lwowska”. Ном. 80, субота,
7 квітня 1888, с. 4.